

Helling

**CHANTAL
MOUFFE ROEPT
OP TOT EEN LINKS
POPULISME**

MUNICIPALISME

Een kans voor
linkse partijen?

CIRCULAIRE ECONOMIE

Vergeet de gevolgen voor
ontwikkelingslanden niet

Dossier Wonen
**Volkshuisvesting
nieuwe stijl**

NR 2 2019 • €9,90

*In steden is de
sociaaleconomische
ongelijkheid
het duidelijkst
zichtbaar, net als
de overname van
binnensteden
door een rijke
bovenlaag.*

— *Rutger Groot Wassink en Femke Roosma*

Zie artikel Municipalisme, p. 32

Moeders pappot

"Ik zit vast", schreef de 25-jarige docente Anne Breukelaar op 14 mei in een ingezonden brief in *NRC Handelsblad*. Zeven jaar woonde ze op zichzelf, maar na het behalen van haar tweede masterdiploma trok ze noodgedwongen weer bij haar ouders in. Niet omdat ze terugverlangde naar het ouderlijk huis, maar omdat ze zich met haar modale inkomen geen eigen woning in de buurt van Nijmegen of Den Bosch kan veroorloven. Het verhaal van Anne is illustratief voor de huidige situatie op de woningmarkt: voor een sociale huurwoning verdient ze teveel, voor een hypotheek te weinig. Particuliere verhuurders eigen dat zij bruto vier tot vijf keer de huurprijs verdient, die voor een woning van 45 vierkante meter al snel neerkomt op 900 euro. Tel uit haar verlies.

De afgelopen tijd deed Wetenschappelijk Bureau GroenLinks onderzoek naar de oorzaken van de situatie waarin Anne en vele anderen in Nederland zich bevinden. De problemen op het gebied van huisvesting zijn direct terug te voeren op beleidskeuzes van vorige kabinetten. Beleid waarin marktwerking op de particuliere huur- en koopmarkt alle ruimte kreeg, terwijl de sociale huursector steeds verder werd ingeperkt. Speculanten maakten dankbaar gebruik van al die ruimte op de vrije huurmarkt, met woekerprijzen tot gevolg – zoals 900 euro voor 45 vierkante meter in alleen al Nijmegen en Den Bosch, om over de Randstad maar helemaal niet te spreken.

De huidige problemen vragen dan ook om politieke oplossingen waarin niet marktwerking het leidende principe is, maar waarin sociale waarden domineren. Anne Breukelaar schrijft: "Dat jonge mensen die zich met hart en ziel inzetten voor de maatschappij, lang en hard hebben gestudeerd, daarbij de hoge werkdruk voor lief nemen, zich niet een volwaardige volwassene voelen omdat ze geen eigen woning kunnen betalen – met een modaal inkomen. Wanneer grijpt de politiek nou eens in?"

Het dossier Wonen in deze Helling bevat een aantal voorstellen voor een volkshuisvesting 'nieuwe stijl' die nodig zijn om de situatie van Anne en haar leeftijdgenoten te doorbreken. Zodat 25-jarige docenten weer het leven kunnen leiden dat past bij hun leeftijd en inkomen: in een eigen woning, in plaats van noodgedwongen bij moeders pappot.

Suzanne van den Eynden
Hoofdredacteur
Reageren? svdeynden@groenlinks.nl

Het verhaal van Anne is illustratief voor de huidige situatie op de woningmarkt

— COLOFON

Tijdschrift de Helling is de kwartaaluitgave van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks
Jaargang 32, nr. 2, zomer 2019

Uitgever Stichting Wetenschappelijk bureau GroenLinks

Hoofredactie Suzanne van den Eynden

Redactie Liesbeth Beneder, Natasja van den Berg, Lot van Hooijdonk, Farah Karimi Alfred Kleinknecht, David Kligen, Suzanne Kröger, Herman Meijer, Simon Otjes, Socrates Schouten, Farid Tabarki, Stan Termeer, Rens van Tilburg, Barbara Wegelin.

Aan dit nummer werkten mee Femke van Hemert, Dirk de Hoog, Niels Springveld

Basisontwerp Sanna Terpstra

Vormgeving Rimke Bartels, Twin Media bv, Culemborg

Beeld Adobe Stock, De Beeldredactie (Robin Utrecht), Robbert Bodegraven, Farhad Foroutanian, Carlijn Kingma, Sjoerd van Leeuwen, Urban Futures Studio/ Universiteit Utrecht, Elis Wilk

Druk Veldhuis Media

Abonnementen

Losse nummers € 9,90

Jaarabonnement (papier + digitaal) € 36,50

Online abonnement €26,50

Jongeren t/m 27 jaar € 19,50

Bankrekeningnummer:

NL60TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, met vermelding van de Helling.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Postadres Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

Bezoekadres Oudegracht 312, Utrecht

Telefoon 030 230 99 90

E-mail info@bureaudehelling.nl

Internet www.wetenschappelijk-bureaugroenlinks.nl

Directeur Robbert Bodegraven

Medewerkers Suzanne van den Eynden, Atty-Marije Horjus, Hans Rodenburg, Richard Wouters
Stagiair Carlijn van der Veen

ISSN 0922-0119

Copyright © 2019, De Helling.

Alle rechten op tekst, infografieken en beeld voorbehouden, inlichtingen Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

*Is het niet de taak
van bestuurders om hun
verantwoordelijkheid
te nemen en knopen
door te hakken?*

p. 37

Dossier Wonen

- 14 Zes mythes over koopwoningen doorgeprikt**
Cody Hochstenbach
en Barend Wind
- 21 De stad als Victory Boogie Woogie**
Interview met Daan Zandbelt
- 25 Hoe we huren weer betaalbaar maken**
Marnix Koopman

illustratie cover SJOERD VAN LEEUWEN

Inhoud

Interview

- 6 Chantal Mouffe**
De politiek als strijdtoneel

Achtergrond

- 42 Zorg voor een eerlijke
grondstoffentransitie**
Maria van der Heide
en Dirk-Jan Koch
- 46 Slimme zorg begint bij
menselijk contact**
Klaas Gommers

Analyse

- 37 Wanneer is er genoeg
geluisterd?**
Harmen Binnema

Essay

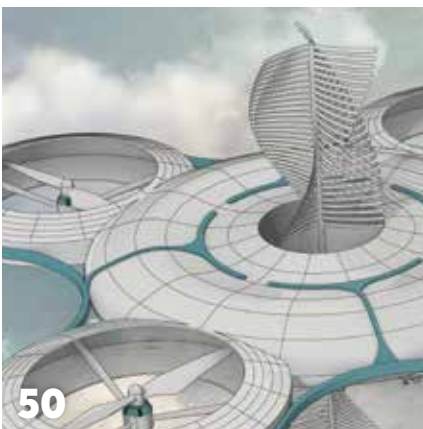
- 32 Municipalisme:
katalysator van
verandering**
Rutger Groot Wassink
en Femke Roosma
- 50 Transitiepolitiek:
ongemakkelijke keuzes
voor structurele
verandering**
Derk Loorbach

Rubrieken

- 30 In Beeld: Carlijn Kingma**
Spolia van Verwachtingen
- 41 Column: Andr ee van Es**
Zwaarmoedig links
- 49 De bomen en het bos**
Een stem op een vrouw

Lezen

- 58 Essay: Waarom extreme
rijkdom schadelijk is**
Ingrid Robeyns
- 62 Recensie: De
onbewoonbare aarde**
Rik Leemans
- 64 Recensie: Empty Planet**
Pieter Pekelharing
- 66 Signaleringen**
Verloren Land en
Klimaatmanifest

De politiek als strijdtoneel

Chantal Mouffe roept op tot een links populisme

D

De Belgische politiek filosoof Chantal Mouffe pleit voor een nieuw links populisme, dat ontstaat op het strijdtoneel dat de politiek volgens haar in essentie zou moeten zijn. Op dit strijdtoneel wint dit linkse populisme – dat groepen uit alle lagen van de bevolking verenigt en waarden als gelijkheid en inclusiviteit verdedigt – uiteindelijk van het neoliberalisme. Maar zónder die laatste stroming te vernietigen. “Het conflict moet gekoesterd worden: mensen moeten iets te kiezen hebben.”

—

“It’s an embarrassment.” De man kijkt me indringend aan, haalt zijn schouders op en neemt nog maar een slok. We hebben een kort gesprekje aan een statafel in een Londense koffietent. Over politiek. Waarover anders, nu de kranten opnieuw openen met het onvermogen van Britse politici om een oplossing te vinden voor de manier waarop het Verenigd Koninkrijk de EU moet verlaten. De loopgraven waarin Tories en Labour zich ingroeven zijn diep, de afstand is klein genoeg voor venijnige beschietingen maar te groot voor een handreiking. “Ze maken er een puinhoop van, ze luisteren alleen nog naar zichzelf”, zegt de man. Schaamte, dat lijkt de overheersende emotie van de Londenaren die ik spreek. Schaamte over hun politici, zeker, maar ook schaamte over zichzelf. Hoe hebben ze het zo ver kunnen laten komen? →

Ik ben in Londen om Chantal Mouffe te spreken. De van oorsprong Belgische politiek filosofe maakte naam met haar boek *Hegemony and Socialist Strategy*, dat ze samen met haar man en vakgenoot Ernesto Laclau in 1985 publiceerde. De strekking van dat boek werkt ze sindsdien uit. Politiek, zegt Mouffe, is een strijdtoneel. Het gaat erom de tegenstellingen op te zoeken. Het zoeken naar consensus in het centrum is de dood in de pot. Politiek die dat doet, vervreemdt mensen van zich en leidt uiteindelijk tot extremisme. Om dat te voorkomen, moet het conflict gekoesterd worden. Mensen moeten iets te kiezen hebben. Om vervolgens binnen de grenzen van de liberale democratie te accepteren dat je soms wint en soms verliest. Maar nooit voor al te lange tijd, want de winnaar wordt steeds weer uitgedaagd door de verliezer. Mouffe muntte er een term voor: agonistisch pluralisme.

In haar werk neemt Mouffe – vanzelfsprekend voor iemand die pleit voor het conflict in de politiek – geen neutrale positie in. Zoals al uit de titel van haar standaardwerk uit 1985 blijkt, pleit ze voor een linkse strategie om de dominante hegemonie, die van het neoliberalisme, uit te dagen. Om deze hegemonie omver te werpen, is een brede volksbeweging nodig, een beweging die de eisen van uiteenlopende groepen verenigt. De vorming van zo'n beweging, die door Mouffe wordt aangeduid als een *chain of equivalence* (een keten van gelijkwaardigheid), is de belangrijkste opdracht voor links. Ze geldt dan ook als de *Godmother* van verschillende linkse brede volksbewegingen, zoals Podemos in Spanje, La France Insoumise in Frankrijk en Labour in het Verenigd Koninkrijk. Het is geen geheim dat Mouffe Jeremy Corbyn, de leider van Brits links, regelmatig influistert over diens strategie om Labour te verbinden met maatschappelijke bewegingen en een ruk naar links te maken.

Agonisme

Mouffe ontvangt me in haar statige huis in Noord-Londen, waar ze de onderste verdiepingen bewoont. De muren behangen met trofeeën van verre reizen. Overwegend uit

Latijns-Amerika, waar ze direct na haar studie in Leuven naartoe trok om filosofie te doceren in Bogotá. In haar vrije tijd bestudeerde ze de verschillende linkse volksbe-

wegingen daar. Na een periode met aanstellingen aan de universiteiten van Harvard, Berkeley en Princeton werd Mouffe directeur van het Parijse *Collège International de Philosophie*. Daarna vertrok ze naar Londen om hoogleraar politieke theorie aan de universiteit van Westminster te worden.

Mouffe is net terug van een lezing in Canada. Ze pakt haar koffer nauwelijks uit: over een paar dagen wacht een lezingenserie in Parijs. Mouffe is op haar 76ste nog altijd druk, zeker sinds haar meest recente boek, *For a left populism*, van de persen rolde.

“Ah, Brexit, je wilt het over de Brexit hebben”, zegt ze met een nog altijd geprononceerd Frans accent. Ik vertel haar over de gesprekken die ik met Londenaren over politiek voerde. Over hun verbijstering over de politiek en hun leiders. Is dit waar haar agonisme toe leidt, twee partijen die elkaar naar het leven staan en onmachtig zijn tot een oplossing te komen? Is ze tevreden over haar pupil Jeremy Corbyn?

“Natuurlijk spreek je mensen die ontevreden zijn over de Brexitkoers. Labour en de Tories staan lijnrecht tegenover elkaar. Ze zijn elkaars vijanden en gunnen elkaar geen overwinning. Daarmee is een politieke oplossing uitgesloten. Ik pleit in al mijn werk voor iets anders. Als partijen elkaar als vijand gaan zien, is er geen politieke oplossing mogelijk. Ik noem dat antagonistische politiek. Antagonisme betekent dat de ander de vijand is en vernietigd moet worden. Als we dat model accepteren, accepteren we dat we uiteindelijk in een burgeroorlog belanden. Daarom verdedig ik het *agonistische* model waarin de ander geen vijand is, maar een tegenstrever. Die hoeft niet vernietigd, maar moet bestreden worden binnen de grenzen van de pluralistische democratie. Met de tegenstrever ga je een eerlijke strijd aan. Beide partijen weten dat er geen definitieve consensus mogelijk is, ze accepteren een oplossing die een van de partijen tijdelijk de winst geeft.”

Wat moet links, in dit geval Labour, dan doen om te winnen?

“Links zit in een zeer moeilijke positie. Labour is bezig een links-populistische strategie in de praktijk te brengen. Dat is goed en belangrijk, maar het kost tijd. Corbyn wil een brede volksbeweging tot stand brengen. Vanaf zijn verkiezing trekt hij op met *Momentum*, een maatschappelijke organisatie die opkomt voor de belangen van de lagere middenklasse. Intern is Labour daarover verdeeld. Dat zie je goed in het Brexitdebat.

CHANTAL MOUFFE

GEBOREN

Wanfercée-Baulet
(België), 17 juni
1943

OPLEIDING

Filosofie in Leuven
en Parijs, Politico-
logie in Essex.

WERK

Mouffe doceerde aan de universiteiten van Bogota, Harvard, Cornell, Berkely en Princeton en het Franse Centre national de la recherche scientifique. In 1985 werd ze programmadirecteur van het Parijse Collège International de Philosophie. In 1995 stapte ze over naar de Universiteit van Westminster, waar ze professor professor politieke theorie werd aan het Centre for the Study of Democracy. Sinds 2018 is Mouffe met emiritaat, maar nog altijd aan deze universiteit verbonden.

Een deel van de achterban bestaat uit arbeiders uit het Noorden die de Brexit steunen, een ander deel bestaat uit mensen uit de middenklasse en jongeren die voor *remain* stemden. Corbyn moet een verbond smeden tussen die groepen. Niet op basis van een kleurloos compromis, maar door een positie te creëren waarin alle groepen zich gehoord voelen.”

U spreekt van een links-populistische strategie. Waarom is een populistische aanpak nodig?

“Omdat de traditioneel linkse partijen nu binnen het neoliberale systeem blijven opereren, wat duidelijk een verkeerde keuze is. Kijk, toen ik in de jaren '80 naar Engeland kwam, was ik getuige van de geboorte van de neoliberale hegemonie. Thatcher was aan de leiding in het Verenigd Koninkrijk, in de VS was Reagan president.

Post-politiek

De Derde Weg is al jaren een van Mouffe's stokpaardjes: de grootste fout van links noemt ze het. Ze richt daarbij haar pijlen op de geestelijk vaders van deze politiek. Vooral Anthony Giddens' boeken *Beyond left and right* en *The third way* moeten het ontgelden. De Derde Weg werd in het Verenigd Koninkrijk door Tony Blair en in de VS door Bill Clinton omarmd – en niet veel later bekeerde ook toenmalig PvdA-leider Wim Kok zich, die in 1995 in een befaamde lezing pleitte voor het afschudden van de ideologische veren. Volgens de Derde Weg zou de globaliseerde individualistische samenleving een nieuwe sociaaldemocratische beweging nodig hebben, die voorbij de tegenstelling links-rechts gaat. Deze nieuwe sociaaldemocratie moest zich in het centrum nestelen, waar de belangen van uiteenlopende groepen verenigd zijn. In de wereld van de Derde Weg zijn we de traditionele

‘Het zoeken naar consensus in het centrum is de dood in de pot. Politiek die dat doet, vervreemdt mensen van zich en leidt uiteindelijk tot extremisme’

Zij zorgden voor een omwenteling. En links begreep niet wat er gebeurde. In het begin was links arrogant. Sociaaldemocraten zeiden: het neoliberale economische programma gaat tot veel meer werkloosheid leiden en dan komt de bevolking in opstand. Dan nemen wij het weer over. Maar zo ging het niet.

Want de neoliberale leiders verenigden verschillende groepen in de samenleving en gaven hun een gevoel van vertegenwoordiging. Niet alleen de welgestelden werden aangesproken, maar ook de middenklasse – het geprivilegieerde deel van de arbeidersklasse – werd aan het neoliberale programma gebonden. Thatcher zei tegen arbeiders: “Ik begrijp jullie zorgen, jullie werk moet beschermd worden. Banen worden ingepikt door feministen en immigranten, daar moeten we wat aan doen.” Dat werd een succes. Neoliberale leiders creëerden antagonisten, groepen die de schuld kregen en uitgesloten moesten worden. Dat werkte. En wat deed links? Links trok naar het centrum en koos voor de Derde Weg.”

ideologische tegenstellingen voorbij en lossen we met rationele dialoog de problemen op.

Daarmee werd de ‘oude’ strijd van links tegen het kapitalisme ingeruild voor een model dat geen echte tegenstander meer had. Een gruwel, vindt Mouffe.

“Lange tijd heb ik gehoopt dat de sociaaldemocraten terug zouden komen van deze dwaling. Het is niet gebeurd. Toen ze voor de Derde Weg kozen, gaven de sociaaldemocraten zich in feite gewonnen. Ze gingen politiek bedrijven die aansloot bij het neoliberale model. Alle ruimte voor het bedrijfsleven en de markt, een kleine overheid: de sociaaldemocraten accepteerden de neoliberale dogma's. Dat systeem, die politiek, was niet langer de te bevechten hegemonie. In feite kozen de sociaaldemocraten voor een ‘post-politiek’. De noodzakelijke elementen van politiek – de strijd tussen tegenstellingen, de partijdigheid – werden afgezworen.

Het is zowel cynisch als interessant dat, toen aan Margaret Thatcher gevraagd werd wat ze als haar →

→ “Toen de sociaaldemocraten naar het centrum trokken, hebben ze het rechts-populisme gecreëerd.”

grootste politieke verdienste zag, zij antwoordde: het ontstaan van New Labour en de Derde Weg. Daarmee gaf ze aan: New Labour is mijn neoliberale politieke programma gaan uitvoeren.”

Het populisme dat u bepleit, wordt over het algemeen gezien als een strategie die een vermeend volk tegenover een veronderstelde elite zet. Het suggereert dat een sterke leider dat conflict kan oplossen door de elite te verslaan en het volk alles te geven wat het hoopt.

“Ik bedoel iets anders met populisme. De Derde Weg heeft de sociaaldemocratische partijen vrijwel overal in West-Europa tot een onbetekenende factor gereduceerd. Tegelijkertijd is er de sterke groei van rechts-populistische bewegingen. Na de crisis van 2008 wordt bovendien het neoliberale model steeds vaker ter discussie gesteld. Al die ontwikkelingen hebben mij de overtuiging gegeven dat er een nieuwe linkse politiek nodig is. Die politiek is links, omdat het de liberaal-democratische waarden van gelijkheid voor allen en inclusiviteit hooghoudt. En het is populistisch in die zin dat het niet langer opkomt voor één enkele sociologische klasse, zoals vroeger de arbeidersklasse, maar voor een breed scala aan groepen die uit verschillende lagen van de bevolking kunnen komen.

Leiderschap speelt hier inderdaad een rol bij. Daar is niks mis mee, zolang het maar geen autoritair leiderschap is zoals je dat bij rechts-populisme ziet. Dat is een vorm van verticaal leiderschap. Dat hoeft het niet te zijn, leiderschap kan ook heel goed horizontaal zijn. Links-populisme heeft leiders nodig die zich als gelijken opstellen en die tegelijkertijd bevolkingsgroepen aan zich binden. Ik zie zo'n soort leiderschap niet als een probleem, ik ken geen succesvolle politieke bewegingen zonder leiders.”

Gele hesjes

“Toen de sociaaldemocraten naar het centrum trokken, hebben ze het rechts-populisme gecreëerd. Ze negeerden de groepen waar ze traditioneel voor opkwamen, de verliezers van de globalisering. Rechts-populisten kwamen wél voor hen op. Zij zeiden: ‘Wij zien jullie, wij zijn er voor jullie, kom maar bij ons.’

Nu moet links opnieuw hun stem gaan vertolken, de stem van de achterblijvers, van de uitgesloten. Bezorgd zijn om hun eisen. De wereld is alleen wel veranderd. De traditionele as van links, die van arbeiders tegenover kapitaal, voldoet niet meer. Het zijn niet alleen meer de arbeiders: die klasse heeft concurrentie gekregen van andere groepen met gerechtvaardigde sociale eisen, zoals de vrouwenbeweging, anti-racismegroepen en de ecologische beweging. Groepen die niet in een sociale klasse zijn onder te brengen. Links-populisme moet al die eisen samenbrengen.”

De traditionele achterban van links vindt nu onderdak bij rechts-populisten, zegt u. In het boek *Retour à Reims* beschrijft de socioloog Didier Eribon dat proces, hoe zijn linkse ouders zich bekeerden tot de partij van Marine Le Pen. Hoe wint links hen terug?

“Voor linkse politici is dat een heel belangrijk boek. Het beschrijft precies wat ik bedoel. Kijk, er zijn twee posities. Sommigen vinden dat de stemmers op rechtse populistten verloren zijn voor links, ze zouden nationalistisch en racistisch zijn. Maar ik vind iets anders. Er zitten kiezers bij die het linkse progressieve verhaal willen horen, maar verweesd zijn geraakt en bij gebrek aan beter bij rechts-populisten uitkomen.

Ik verwijt links dat het morele tegenstellingen creëert in plaats van politieke. De Derde Weg ontkende de grens tussen rechts en links. Maar in werkelijkheid stelden ze een grens tussen zichzelf, degenen die moderniseerden, en de traditionalisten, degenen die achterblijven. Dat is een morele grens, waarbij de een zich superieur voelt ten opzichte van de ander, en de andere groep diskwalificeert en uitsluit. Ik ben niet tegen moraliteit in de politiek, maar wel tegen het formuleren van

sieven en conservatieven. Progressief is goed, conservatief fout. Kosmopolieten tegenover nationalistten, progressief tegenover conservatief. Mijn punt is: links moet tegenstellingen in politieke zin formuleren, een ‘wij’ en ‘zij’ gebaseerd op sociaaleconomische machtsrelaties. De partij van Jean-Luc Mélenchon doet dat beter. Die partij is in Frankrijk bekritiseerd omdat ze de rechtse stemmen terug wilde winnen. Toen de *gilets jaunes* opkwamen, wilde Marine Le Pen met haar Rassemblement National zich met hen verbinden. Maar ook Mélenchon zocht het contact, om hun eisen in een progressieve richting te bewegen. Veel linkse mensen bekritiseerden hem daarom. Daar ben ik het helemaal mee oneens. Die mensen hebben een rechtvaardige eis en daar moet je naar luisteren.

Ze eisen meer gelijkheid en betere representatie. Die kunnen zowel op een rechtse als een linkse manier worden vertegenwoordigd. Als linkse politici in gesprek gaan

‘Links moet de eisen van de arbeiders verbinden met de eisen van immigranten, vrouwen, de homobeweging, en zo het discours van rechts-populisten doorbreken’

tegenstellingen in termen van *Moralität* zoals Kant dat definieerde. En dat is wel wat links deed. Ik ben meer een Hegeliaan.”

Mouffe verwijst hier naar de moraliteitsleer van Immanuel Kant. De Duitse filosoof ontwikkelde de ‘categorische imperatief’, die stelt dat iedere individuele handeling tot een algemeen geldende wet gemaakt moet kunnen worden. Oftewel: er zijn morele wetten die universeel gelden.

Hegel dacht eerder in tegenstellingen: iedere these wordt gevolgd door een antithese. De synthese die daaruit ontstaat, is opnieuw onderwerp van antithese. Het agonisme van Mouffe leunt op de denkstroming die de mensheid in tegenstellingen definieert. Kant past in een andere traditie: die van de mensheid als universeel en inherent verbonden. Links, zo vindt Mouffe, staat teveel aan de zijde van Kant. “Ze pretendeert te weten wat moreel juist is, en vindt dat iedereen daaraan moet voldoen

Macron doet dat nu in Frankrijk. Hij zegt: ‘Ik ben niet links of rechts’. Maar zijn grens loopt tussen progres-

met de stemmers op rechts-populisten valt er veel te winnen. In gesprek kun je deze groep met argumenten laten zien dat hun problemen niet allemaal het gevolg zijn van immigratie. Veel problemen zijn juist veroorzaakt door het neoliberalisme, de macht van grote bedrijven en de ongelijkheid die daarmee gecreëerd is. In zo’n gesprek kun je mensen overtuigen en een linkse, progressieve richting aanbieden. Vervolgens moet links de eisen van de arbeiders verbinden met de eisen van immigranten, vrouwen, de homobeweging. En zo het discours van rechts-populisten doorbreken.”

U noemt zo’n verbinding van eisen van verschillende groepen een chain of equivalence. Wat houdt dat in?

“In een *chain of equivalence* worden heterogene groepen samengebracht die een gezamenlijke eis formuleren. Die eis mag de afzonderlijke eisen van de groepen niet blokkeren. Daarin wijkt links-populisme af van rechts-populisme. Rechts-populisten vertegenwoordigen de →

achtergebleven groepen, maar stellen die tegenover de legitieme eisen van andere groepen, zoals immigranten. Daarmee sluiten ze groepen uit.”

Radicale democratie

“We staan op een beslissend moment”, vervolgt Mouffe, en ze lijkt ieder woord van die zin uit te spugen. “Het neoliberale model is in crisis en er zijn twee mogelijkheden om daaruit te komen. Het kapitalistische systeem, de oligarchie, is op zoek naar manieren om zijn hegemonie te beschermen. Dat doet het door steeds meer autoritair en minder democratisch op te treden. Het alternatief is dat we de hegemonie doorbreken en kiezen voor een radicalisering van de democratie. Met een links-populistische strategie.”

Wat is dat dan, een radicale democratie?

“Het gaat om het herstellen van de democratische principes. Gelijkheid en vrijheid voor iedereen. Maar het gaat me *niet* om de oude radicale linkse reflex om de representatieve democratie af te schaffen en die radicaal te vervangen voor directe democratie, of nog een andere variant daarop. En het gaat zeker niet om het omverwerpen van het systeem en het ontketenen van de revolutie.

Met het radicaliseren van de democratie bedoel ik dat we binnen het systeem van de pluralistische liberale democratie een nieuwe hegemonie opbouwen, die meer recht doet aan de eisen van de mensen die achtergesteld worden. Aan de wil van het volk. Er moet een keuze zijn. Een alternatief voor de vrije markt, voor het ongebreidelde individualisme en de ongelijkheid. In de geest van Gramsci [*de Italiaanse post-marxist die school maakte met de theorie dat de bourgeoisie haar hegemonie beschermde door te suggereren dat er geen alternatief voor het heersende systeem is, RB*] gaat het om een radicale hervorming waarmee je binnen de ethisch-politieke grenzen van de liberale democratie de socio-economische verhoudingen omverwerpt.”

Het pleidooi van Mouffe en haar aanbevelingen voor linkse bewegingen zijn duidelijk. Maar zijn ze ook realistisch? Want hoewel haar ideeën weerklank vinden bij tal van kleine linkse partijen en bewegingen in Europa, en hoewel Mouffe in de *Green New Deal* van Alexandria Ocasio-Cortez in de VS de uitvoering van haar program-

ma herkent, is er nog geen land waar een linkse beweging à la Mouffe het voor het zeggen kreeg.

Bent u nog optimistisch? De links-populistische partijen in Europa doen het eigenlijk nergens erg goed.

“Ja, ja, ja, ik erken dat, het moment lijkt er nog niet te zijn. Maar de oplossing moet toch daarvandaan komen. Rechts-populisten dagen net als links het neoliberalisme uit. Ze groeien, en zolang zij het enige alternatief zijn voor mensen die zich niet vertegenwoordigd voelen, zullen ze blijven groeien. Daarom gaat de strijd tegen het systeem nu tussen rechts-populisme en links-populisme. Ik zie een paar linkse bewegingen in West-Europa die zich dat realiseren. Maar het is nog te weinig. Ik houd me vast aan een uitspraak van Gramsci. Hij schreef: ‘Wat we nodig hebben is niet het pessimisme van de intelligentie, maar het optimisme van de wil’. Maar we moeten ervoor blijven strijden. Ik zie geen alternatief. Mijn boek *For a left populism* is een politieke interventie. Het komt voort uit een sterk gevoel van urgentie.” X

Verder lezen

1985 Hegemony and Socialist Strategy (*met Ernesto Laclau*) **1993** The Return of the Political **1994** Le politique et ses enjeux: pour une démocratie plurielle **1999** Challenge of Carl Schmitt **2000** The Democratic Paradox **2005** On the Political **2013** Agonistics. Thinking the world politically **2018** For a Left Populism

DOSSIER

Wonen

Zes mythes over koopwoningen doorgeprikt

Cody Hochstenbach
en Barend Wind

pag. 14

De stad als Victory Boogie Woogie

Interview met
Daan Zandbelt

pag. 21

Hoe we huren weer betaalbaar maken

Marnix Koopman

pag. 25

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks werkt momenteel aan een reeks beleidsvoorstellen voor volkshuisvesting 'nieuwe stijl'. De resultaten publiceren we na de zomer. In het kader van dit project pleiten drie experts in dit dossier voor fundamentele veranderingen op het gebied van kopen, huren en stedelijke ontwikkeling.

illustraties SJOERD VAN LEEUWEN

6 mythes over wonen doorgeprikt

Een koopwoning is altijd een goede investering en maakt ons betere mensen. Huurregulering drijft de prijzen op en bij een welvarende samenleving hoort nu eenmaal een grote koopsector. Deze en andere veelgehoorde mythes over wonen, gebaseerd op een rotsvast geloof in marktwerking, hebben bijgedragen aan een huisvestingsbeleid dat bijzonder vriendelijk is voor kopers en dat veel huurders in de problemen brengt. Tijd om deze mythes door te prikken en huurders evenveel kansen en ruimte te geven als kopers.

door CODY HOCHSTENBACH & BAREND WIND

Het kopen van een woning is de afgelopen decennia flink gestimuleerd; niet alleen in Nederland, maar in de meeste Westerse landen. Actief overheidsbeleid gericht op het stimuleren van woningbezit was aanvankelijk een sociaal project. Meer mensen moesten kunnen kopen, om te kunnen genieten van de veronderstelde voordelen van woningbezit zoals vermogensopbouw en zekerheid. In de jaren zeventig sprak Margaret Thatcher al over het vormen van een natie van onafhankelijke en zelfstandige woningbezitters. Om dezelfde reden stelde George W. Bush in 2003 dat “de droom van eigenwoningbezit bereikbaar moet zijn voor iedere hardwerkende Amerikaan”. Ook in Nederland genoot uitbreiding van het eigenwoningbezit lange tijd brede politieke steun. Voormalig CDA-leider De Hoop Scheffer noemde eigenwoningbezit in 1996 in NRC Handelsblad “het meest probate middel tot armoedebestrijding”. Hij stelde bovendien: “Ik ben geen cultuurpessimist, ik geloof niet dat de mens alleen maar kwaad wil. Je moet het goede stimuleren door de mens duurzame verantwoordelijkheden te geven voor bijvoorbeeld een eigen huis”. De eigen woning als bescherming tegen het kwaad. Met deze steun is het aandeel koopwoningen in Nederland toegenomen van zo’n 35 procent in 1970 tot ruim 56 procent in 2018.

Stimuleringsbeleid, zoals soepele hypotheekverstrekking, heeft veel Nederlanders in staat gesteld een woning te kopen. Dankzij langdurige prijsstijgingen hebben zij vaak een aanzienlijk woonvermogen weten op te bouwen. Recente ontwikkelingen laten echter de keerzijden van dit beleid zien. Toegang tot de koopsector staat onder druk als gevolg van diezelfde prijsstijgingen, arbeidsmarktflexibilisering en beperking

van de hypotheekverstrekking. Om te kunnen kopen, is het steeds vaker noodzakelijk te beschikken over een (dubbel) hoog inkomen, een vast contract en aanzienlijk vermogen. Ondertussen loopt de ongelijkheid tussen (vaak armere) huurders en (vaak rijkere) kopers verder op. Het ideaal van eigenwoningbezit als sociaal project heeft zijn glans verloren.

De huidige ontwikkelingen op de woningmarkt roepen vragen op over de manier waarop wij denken over eigenwoningbezit. Dit denken kenmerkt zich door enkele sterke aannames en vanzelfsprekendheden. In dit artikel presenteren wij een kritische analyse van zes veelgehoorde aannames en reiken wij alternatieve en aanvullende perspectieven aan.

1 Bij een moderne en welvarende samenleving hoort een grote koopsector

Uitbreiding van het aandeel koopwoningen was decennialang de norm. Een grote koopsector werd namelijk gezien als kenmerk van een moderne en welvarende samenleving. De koopsector zou dan ook net zo lang moeten blijven groeien totdat bijna iedereen een betaalbare koopwoning heeft kunnen bemachtigen.

De belofte van wijdverbreid eigenwoningbezit is echter valse hoop gebleken, zo stelt geograaf Rowan Arundel in zijn proefschrift *The End of Mass Homeownership*. Het aandeel koopwoningen is in het Verenigd Koninkrijk teruggelopen van 70 procent begin jaren 2000 tot 63 procent in 2017. In de Verenigde Staten nam het aandeel koopwoningen af van 69 procent in 2004 tot 64 procent in 2017. In Nederland is het aandeel koopwoningen de laatste jaren gestabiliseerd rond de 56 procent – aanzienlijk minder dan de 65 procent die staatssecretaris Johan Remkes in 2000 binnen tien jaar wilde bereiken met zijn wet Bevordering Eigen Woningbezit. In Nederland heeft het beleid in zijn eigen staart gebeten: de stimulering van het eigenwoningbezit heeft de prijzen opgedreven en hierdoor de koopwoning op lange termijn onbetaalbaar en onbereikbaar gemaakt voor komende generaties. Met een toenemende groep jonge werkenden zonder vast contract kunnen velen de opgedreven prijzen niet betalen. Tegelijkertijd is een sociale huurwoning voor hen niet langer weggelegd.

Een belangrijke rol in de recente stagnatie van het eigenwoningbezit is weggelegd voor particuliere →

—Cody Hochstenbach is stadsgeograaf aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op gentrificatie, ongelijkheid en woonbeleid. **Barend Wind** is universitair docent sociale planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

— Het dominante pro-woningbezit-beleid ziet huren niet als volwaardig alternatief, waardoor betaalbare, toegankelijke en aantrekkelijke huurwoningen schaars zijn

beleggers. Deze zijn veelal in het gat zijn gesprongen van het huisvesten van huishoudens die te weinig verdienen om een woning te kunnen kopen, maar te veel om in aanmerking te komen voor een corporatiewoning. Zij kopen woningen op om te verhuren, ook wel *buy-to-let* genoemd. In de grote steden zijn zij inmiddels verantwoordelijk voor zo'n 20 procent van alle woningaankopen, en ook in middelgrote studentensteden als Groningen en Maastricht is hun marktaandeel groot. Zij verdringen reguliere eigenaar-bewoners, vooral koopstarters.

De groei van het eigenwoningbezit zet kortom niet onvermijdelijk door. Inmiddels is duidelijk dat groei van het eigenwoningbezit mogelijk werd gemaakt door specifieke omstandigheden in de tweede helft van de twintigste eeuw. Dit was een periode van onder meer economische voorspoed en een groeiende middenklasse. Stimulerend beleid stelde hen in staat een woning te kopen. Het dominante pro-woningbezit-beleid ziet huren echter niet als volwaardig alternatief, waardoor betaalbare, toegankelijke en aantrekkelijke huurwoningen schaars zijn. De woonlasten en betaalarisico's voor huurders zijn als gevolg daarvan scherp toegenomen. Sociaaleconomisch zwakkere huishoudens die niet kunnen kopen, staan zo op grotere achterstand. Ook in een moderne samenleving zal daarom behoefte blijven aan een breed toegankelijke, betaalbare en aantrekkelijke huursector.

2 Meer bouwen zorgt voor rem op excessieve prijzen

De prijzen op de Nederlandse woningmarkt stijgen momenteel in een hoog tempo, zeker in de grote steden.

Dit zorgt voor hogere woonlasten en verhoogt de drempel om te kunnen kopen. Het standaardantwoord vanuit de politiek is "bouwen, bouwen, bouwen". Om het bouwtempo op te voeren, wordt ervoor gepleit bouwen in het groen toe te staan en eisen met betrekking tot eigendomsverhoudingen, prijsniveaus en kwaliteit te versoepelen. Gooi deze beperkingen over boord en de markt zal haar werk doen, is de gedachte. Een groter aanbod zal de prijzen doen dalen.

Het ondoordacht bijbouwen zal de problemen op de woningmarkt echter niet oplossen. Spanje en Ierland kenden in aanloop naar de vorige mondiale financiële crisis een ongekende bouwwoede, maar toch stegen de huizenprijzen explosief. Andere factoren leveren dan ook een grotere bijdrage aan structurele prijsopdrijving. Een eerste verklaring ligt in hypotheekverstrekking. De verruiming van hypotheekkrediet is de afgelopen decennia internationaal dé belangrijkste brandstof voor stijgende huizenprijzen geweest. Kun je meer lenen, dan ga je meer betalen voor hetzelfde huis. Nederland spant de kroon en kent de grootste hypotheekschuld per hoofd van de bevolking in Europa. Ondanks recente beperkingen is de hypotheekverstrekking nog steeds royaal. De kwantitatieve verruiming (geldschepping) van de Europese Centrale Bank resulteert in zeer lage rentestanden, hetgeen consumenten in staat stelt meer te lenen bij gelijkblijvende maandlasten, en private beleggers aanmoedigt in vastgoed te investeren. Enerzijds zijn de huuropbrengsten aanzienlijk, anderzijds speculeren zij op verdere prijsstijgingen. Daar bovenop komt de hypotheekrenteaftrek, een jaarlijkse miljardensubsidie voor koopwoningen met prijsopdrijving en grotere sociale ongelijkheid als gevolg.

Bijbouwen is niet zinloos. Het toevoegen van *betaalbare* huurwoningen op de juiste locatie komt de beschikbaarheid en betaalbaarheid wel degelijk ten goede. Het bouwen van betaalbare koopwoningen (bijvoorbeeld het Ik Bouw Betaalbaar in Almere-project) heeft veel minder effect omdat de Nederlandse regulering van de woningmarkt inherent de prijs opdrijft. Dit betekent dat pleidooien om koste wat kost het bouwtempo op te voeren met argwaan bekeken moeten worden.

3 Er is een generatieconflict op de woningmarkt

Een gedeelde trend in nagenoeg alle landen, inclusief Nederland, is dat vooral onder jongvolwassenen het eigenwoningbezit flink is teruggelopen. Zij worden geconfronteerd met flexibilisering en onzekerheid op de arbeidsmarkt en kunnen de stijgende huizenprijzen niet bijbenen. Hun kansen op een hypotheek slinken, zeker wanneer ook nog eens sprake is van een grote studieschuld. Bovendien zijn algemene eisen voor hypotheekverstrekking de afgelopen jaren aangescherpt. Jongvolwassenen zijn daardoor vaker afhankelijk van dure of preciaire huurvormen, en blijven langer plakken in het ouderlijk huis. Oudere generaties woningbezitters hebben daarentegen *grosso modo* flink geprofiteerd van stijgende huizenprijzen, waarmee zij aanzienlijk vermogen hebben opgebouwd. Dit vermogen kunnen zij aanwenden om hun positie op de woningmarkt te verstevigen en koopstarters te verdringen.

Bezit en vermogen zijn in toenemende mate ongelijk verdeeld over generaties. Dit zou wijzen op een generatieconflict, waarbij oud profiteert over de rug van jong. Toch is dit te

kort door de bocht. Ten eerste zijn er ook veel oudere huishoudens die niet geprofiteerd hebben, zoals huurders en marginale kopers. Ten tweede is er sprake van solidariteit tussen generaties, via familiebanden. Vermogende ouders kunnen hun kinderen aanzienlijke financiële steun geven bij het kopen van een huis. Overheidsbeleid faciliteert dit: ouders mogen tot een ton belastingvrij schenken bij woningaankoop. Jongvolwassenen met rijke ouders genieten hierdoor een aanzienlijke voorsprong. Financiële steun helpt hen niet alleen een woning te kopen, maar ook om dit te doen op de dure en populaire plekken. Dit stelt hen weer in staat aanzienlijk woonvermogen op te bouwen. De woningmarkt kortom is een spel in het overdragen en bestendigen van structurele ongelijkheid van de ene op de andere generatie.

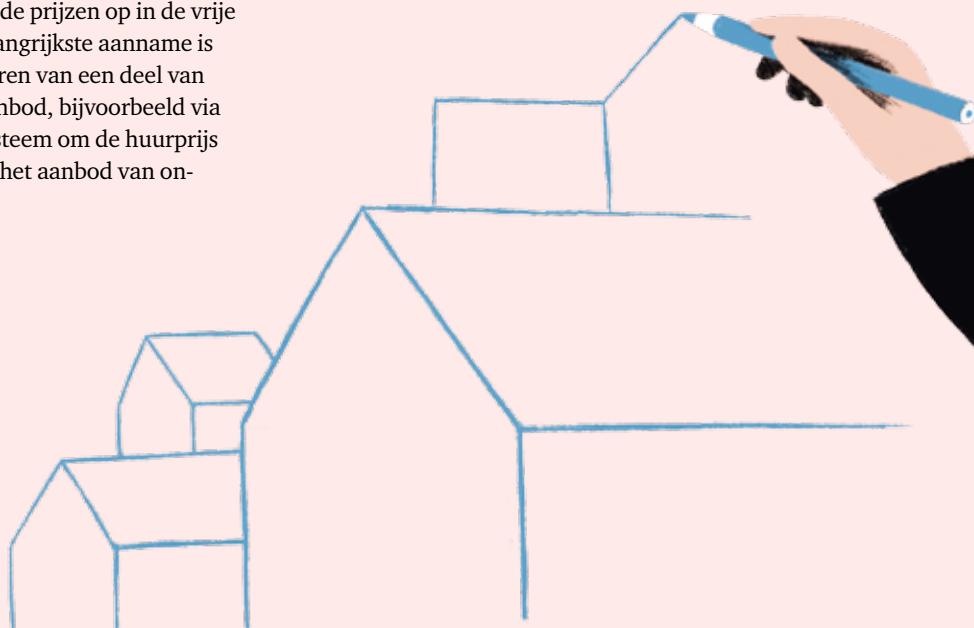
4 Huurregulering drijft de prijs op

Volgens neoklassieke economen stuwt een grote gereguleerde woningvoorraad de prijzen op in de vrije sector. De belangrijkste aanname is dat het reguleren van een deel van het woningaanbod, bijvoorbeeld via een puntensysteem om de huurprijs te begrenzen, het aanbod van on-

gereguleerde woningen verkleint. Als gevolg zullen ongereguleerde marktoningen schaars zijn, en daardoor duur. Het stellen van eisen en regels zou bovendien de nieuwbouw beperken. Volgens hen werkt een ongereguleerde woningmarkt dus efficiënter, met prijsvoordelen voor de consument als gevolg. Een blik over de grens leert dat het omgekeerde waar is, mits het juiste beleid gevoerd wordt.

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw onderscheidde de Britse woningbouw-onderzoeker Jim Kemeny twee vormen van huurmarkt-regulering in Europa. Het merendeel van de landen kende een 'dualistisch' model. In dit model is slechts een klein gedeelte van de huurmarkt gereguleerd. Deze sociale huurwoningen worden toegewezen aan huishoudens met een absoluut minimuminkomen. Hierdoor kleeft er aan wijken met veel sociale huurwoningen in deze landen een stigma.

Een klein deel van de Europese landen werd gekenmerkt door →

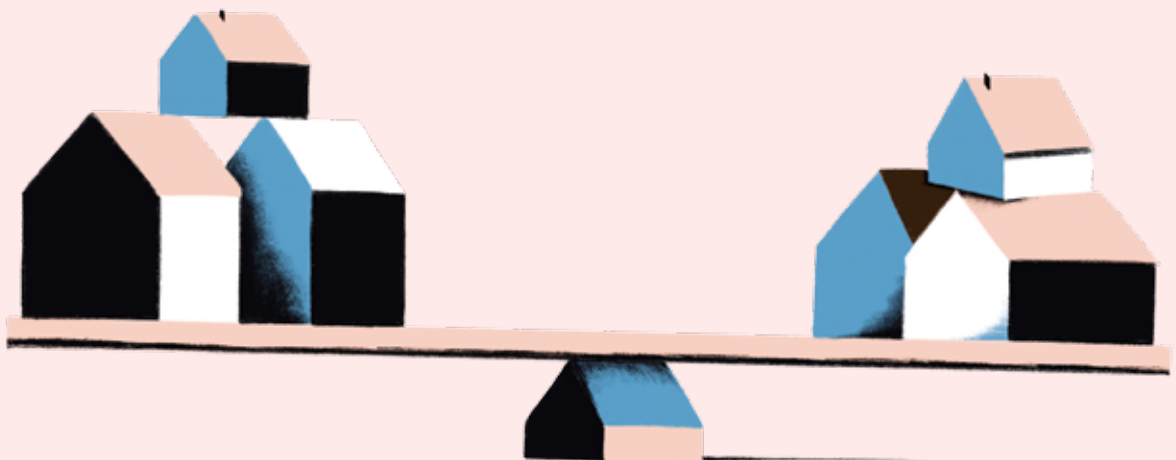
een 'unitair' systeem. In dit model bestaat een groot deel van de woningmarkt uit gereguleerde (sociale) huurwoningen. Bovendien bestaan in dit systeem geen inkomenseisen voor sociale huurders: scheefwonen bestaat daarom niet. Dit heeft tot gevolg dat sociale huurders in deze landen nauwelijks gestigmatiseerd zijn. Belangrijker nog, dit systeem moedigt concurrentie aan tussen de sociale huursector en de vrije sector. Omdat de sociale huursector open staat voor iedereen, laten private verhuurders hun huurprijzen niet te veel uit de pas lopen met de sociale huursector. Zij willen immers niet dat hun huurders vertrekken.

Nederland is in de laatste decenia verschoven van een 'unitair' naar een meer 'dualistisch' model. Mede door deregulering zijn vooral duurdere marktoningen toegevoegd aan de woningvoorraad. Als we de huurprijzen willen drukken, moeten er (1) meer gereguleerde huurwoningen worden gebouwd die (2) mogen concurreren met de vrije sector. Dit zal ook in de vrije sector de prijzen matigen.

5 Een koopwoning is altijd en voor iedereen een goede investering

De algemene aanname is dat een woning op de lange termijn een stabiele en winstgevende investering is, ondanks crises en prijsschommelingen. Wie kijkt naar de afgelopen vijftig jaar ziet inderdaad een opwaartse trend. Deze waardestijging is echter niet inherent aan het product 'huis', maar aan ons volkshuisvestingsbeleid. Het geloof in deze mythe is dan ook sterk politiek gestuurd.

Natuurlijk, een huis is een bijzonder 'product'. Iedereen heeft er één nodig, en bij aankoop krijg je een pakket burens en andere omgevingsfactoren cadeau. In tegenstelling tot een wasmachine verliest een woning doorgaans niet zijn waarde naarmate de jaren verstrijken. Met een beetje onderhoud kan een woning honderden jaren oud worden. Zelfs wanneer je besluit je woning te slopen, kun je een nieuwe woning bouwen op hetzelfde stukje grond. In toenemende mate wordt de woningprijs gebaseerd op dat laatste: de claim op een stukje grond (of beter gezegd: een stukje stad). Wanneer het wonen in de stad

— De woningmarkt is een spel in het overdragen en bestendigen van structurele ongelijkheid van de ene op de andere generatie

populairder wordt, neemt deze claim iets in waarde toe.

Een belangrijke reden waarom woningen als veilige investering worden gezien, is de wijdverbreide politieke en maatschappelijke steun voor hoge huizenprijzen. Prijsstijgingen worden doorgaans als goed nieuws gepresenteerd, terwijl dalingen worden beantwoord met overheidsingrepen om de woningmarkt uit het slop te trekken. Beleid als het oprekken van de leencapaciteit en behoud van de hypotheekrenteaftrek heeft prijsstijgingen mogelijk gemaakt.

De stijging van de woningprijzen is bovendien een lokaal fenomeen. In wijken waar kapitaalkrachtige huishoudens clusteren, zijn de woningprijzen snel gestegen. Niet zo gek: hier barst het van de levendige stadsvoorzieningen en culturele activiteiten. Aan de andere kant zijn de prijzen nauwelijks gestegen, of zelfs gedaald, in buurten waar een groot deel van de bevolking een laag inkomen heeft. Als gevolg van het Nederlandse woonbeleid zijn huishoudens met een beperkt inkomen in toenemende mate terechtgekomen in zwakke wijken, waar ze financieel ook nog eens voor gestraft zijn.

De economische crisis van 2008 leek een keerpunt te zijn: inkomenseisen aan hypotheeklen werden aangescherpt. Een normalisering van de woningprijzen leek voor de hand te liggen. Het omgekeerde geschiedde: woningbezitters die eerder hebben geprofiteerd van stijgende woningprijzen, hebben deze overwaarde massaal ingezet om woningen aan te kopen, dikwijls voor verhuur. Woningen vormen dan ook slechts voor een selecte groep (kapitaalkrachtige investeerders) een waardevolle investering, en bovendien is het succes van de investering sterk tijd- en plaatsgebonden.

6 Word een beter mens, koop een woning

Henriëtte Prast, oud-senator en hoogleraar financiële planning, formuleerde de grondslag van het volkshuisvestingsbeleid in de laatste decennia als volgt: "Word een beter mens, koop een woning". Het idee is simpel: eigenwoningbezitters hebben geld geïnvesteerd in hun woning en zijn daarom eerder geneigd om te investeren in het onderhoud van hun huis en de kwaliteit van de leefomgeving. Wanneer bewoners gezamenlijk bloembakken aan de lantaarnpalen hangen of lobbyen voor een nieuw speeltuintje, komt dit hun woningwaarde ten goede. Helaas is het niet zo simpel. Onderzoek laat zien dat de positieve effecten van eigenwoningbezit niet voor alle huizenbezitters gelden, maar vooral zijn toe te schrijven aan mensen met een hogere sociaaleconomische status en gezinnen met kinderen. Zij hebben het geld om te investeren in hun omgeving, blijven lang op één plek wonen en stellen prijs op een schone en veilige buurt waar hun kinderen kunnen buitenspelen. De relatie ligt dus andersom: mensen worden geen 'beter mens' door het kopen van een huis, maar huizenkopers zijn over het algemeen mensen met een hoger inkomen in een stabielere levensfase, en daardoor in staat en bereid te investeren in hun woning en buurt. In de wetenschap heet dit het selectie-effect.

Twee Nederlandse voorbeelden illustreren dat andere factoren, buiten de eigendomsverhoudingen, het succes van een buurt bepalen. In Schiedam Woudhoek, waar eind jaren zeventig door de lokale woningbouwvereniging veel eengezinswoningen zijn gebouwd, hebben de bewoners van oudsher veel contact

met elkaar. Veel sociale huurders hebben een eigen, nieuwe keuken in hun woning geplaatst. Samen verbeteren ze de leefbaarheid door het organiseren van buurtborrels. Nu de woningcorporatie huizen verkoopt, verandert er voor de huidige bewoners weinig: zij blijven in hetzelfde huis, al is het nu hun eigendom geworden. Wel neemt de overlast van nieuwe sociale huurders toe. Doordat sociale huurwoningen tegenwoordig vooral toegewezen worden aan mensen uit de laagste inkomensgroepen, en dan ook nog regelmatig aan mensen met een 'rugzakje', hebben de nieuwe huurders een beduidend lagere sociaaleconomische status dan de oorspronkelijke sociale huurders. In de Zuiderzeewijk in Lelystad is een omgekeerd patroon zichtbaar. De laatste decennia zijn huishoudens met een kleine beurs oververtegenwoordigd in de wijk. Een flink aantal heeft hun sociale huurwoning met een fikse korting kunnen kopen. Hun hele budget ging echter op aan de hypotheek, waardoor ze te weinig geld overhielden voor onderhoud van hun woning. Terwijl de corporatie blijft investeren in de corporatiewoningen, verloederen de koopwoningen. Wil je de wijk verbeteren? Dan kan de overheid beter investeren in het sociaal domein.

Mini-appartementen en friends-woningen

Ons denken over het eigenwoningbezit is gestoeld op een aantal hardnekkige mythes. Het geloof dat de koopwoning superieur is aan de (sociale) huurwoning is breed gedragen: huren zou weggegooid geld zijn, kopers zouden beter voor hun woning en buurt zorgen. Een eigen woning zou de beste investering zijn voor huishoudens in de (lagere) →

middenklasse. Oftewel: de koopwoning als emancipatoir ideaal. Een nieuwe woningnood tekent zich inmiddels af. Starters en huishoudens met een beperkt inkomen zijn nauwelijks meer in staat om een woning te kopen. Toegang tot de sociale huursector is aan banden gelegd. Een steeds grotere groep mensen zoekt zijn heil in de private huursector, waar de huren vaak torenhoog zijn.

Het dominante beleid van de Rijksoverheid om de nieuwe woningvoorraad het hoofd te bieden, is gestoeld op de oude mythes, die weer gebaseerd zijn op een rotsvast geloof in marktwerking. Uitbreiding van het eigenwoningbezit onder starters wordt toegejuicht. Bovendien propageert de overheid een grotere rol voor 'de markt' in het huisvesten van de middenklasse. De huurregulering is de laatste decennia afgebouwd, veel voormalig gereguleerde huurwoningen komen nu in de vrije sector terecht. Het speelveld van de woningcorporaties is verkleind: zij dienen zich te richten op sociale minima en hulpbehoevenden. Lastenverzwaringen als de verhuurderheffing betekenen dat corporaties minder kunnen investeren in nieuwbouw en aangespoord worden meer te verkopen. Marktpartijen worden intussen aan-

gespoord om de oplossing voor de nieuwe woningnood te zoeken in het bouwen van miniappartementen, friends-woningen, en omgebouwd kantoorvastgoed. Wanneer toename van de totale vastgoedwaarde een leidend criterium blijft, zal nieuw beleid de betaalbaarheid van het wonen niet vergroten.

Wij hebben hier gewezen op een aantal mythes over eigenwoningbezit. Dit betekent niet dat wij tégen een gezonde koopsector zijn – veel mensen wonen immers aangenaam in hun koophuis. Het ligt daarentegen voor de hand om huren en kopen als gelijkwaardige alternatieven te behandelen, zodat niet iedereen *rücksichtslos* de koopmarkt wordt opgeduwd. Een blik over de grens leert dat inzetten op een groot gereguleerd huursegment dat toegankelijk is voor een breed publiek de betaalbaarheid op de gehele woningmarkt ten goede komt. Omdat de vrije sector gedwongen wordt met het gereguleerde segment te concurreren, blijven de prijzen betaalbaar. Hierdoor kunnen huurders vermogen opbouwen dat zij op een later moment kunnen gebruiken om een woning te kopen. Om de prijzen op de koopwoningmarkt te stabiliseren, zou de hypotheekmarkt verder gereguleerd moeten worden. Aangezien dit betekent dat kopers meer eigen vermogen moeten inleggen om een hypotheek te verkrijgen, zijn spaarrengelingen (zoals bijvoorbeeld het Duitse *Bausparen*) voor huurders onmisbaar. Daarnaast moet huren in ideologische zin als volwaardig alternatief behandeld worden. Verstandig volkshuisvestingsbeleid zorgt er niet alleen voor dat mensen trots kunnen zijn op hun huurwoning, maar ook dat zij vanuit deze positie alle kansen krijgen om zich in de samenleving te ontplooien. X

Literatuur

Arundel, R. (2017) *The end of mass homeownership? Housing career diversification and inequality in Europe*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Hochstenbach, C. (2017) *Inequality in the gentrifying European city*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Ryan-Collins, J. (2018) *Why Can't You Afford a Home?* Cambridge: Polity Press.

Wind, B. (2017) *Housing wealth in Europe: Institutions and inequality*. Proefschrift Universiteit van Tilburg.

De stad als *Victory Boogie Woogie*

— 'Uit de natuur weten we dat alleen diverse en flexibele ecosystemen lang meegaan. Deze ecologische wet geldt ook voor de inrichting van de stad'

De transitie naar duurzaam bouwen biedt kansen om ook de sociale cohesie in stedelijke gebieden te versterken, stelt Daan Zandbelt, Rijksadviseur voor de Fysieke leefomgeving. "Steden moeten meer gaan lijken op de Victory Boogie Woogie van Mondriaan: met infrastructuur als verbinder in plaats van als scheidslijn."

door KATJA VAN ROOSMALEN *fotografie* DE BEELDREDAKTIE / ROBIN UTRECHT

Bij de inrichting van Nederland gaat de aandacht nu voornamelijk uit naar technische vraagstukken: hoe bouwen we steden met minder schaarse grondstoffen waarin we minder fossiele brandstoffen gebruiken? Volgens Daan Zandbelt, Rijksadviseur voor de Fysieke leefomgeving, moeten we toekomstige stedelijke leefbaarheid breder opvatten. Hij pleit ervoor dat we bij het inrichten van steden leren van natuurlijke ecosystemen en de energietransitie zien als een kans.

Zandbelt noemt het College van Rijksadviseurs waar hij lid van is een 'georganiseerde luis in de pels' van de overheid. "We leggen verbanden tussen verschillende thema's die in de fysieke leefomgeving samenkomen. Denk aan klimaatadaptatie, de energietransitie en verstedelijkingsopgaven. Maar ook de verduurzaming van de landbouw is een belangrijk thema." Zandbelt merkt dat er vanuit de overheid veel vragen zijn over de manier waarop deze thema's zich tot elkaar verhouden. "De kracht van het College is dat we verbanden leggen en kansen zien die onbenut blijven." Als voorbeeld noemt hij houten hui-

zen. "Stel dat we de helft van de woningen bouwen van hout. Dan komen de Parijse klimaatdoelstellingen snel binnen bereik: zonder beton bespaar je flink op CO₂-uitstoot en hout slaat veel CO₂ op. Het levert bovendien heel comfortabele huizen op."

Tijdens de energietransitie zullen nieuwe mogelijkheden zich openbaren, verwacht Zandbelt. "Wat dat betreft leven we in een razend interessante periode. Als College zien we kansen om binnen de bestaande stedelijke structuren Nederland hechter, rijker, schoner en daarmee duurzamer te maken door verder te kijken dan op gebouw- of wijkniveau. De verleiding is groot om het vizier in eerste instantie te richten op alleen de technische uitvoering van verduurzaming, of alleen bewonerswensen. Maar kansen verzilveren doe je door strategische beslissingen in samenhang te nemen op regionaal niveau."

Schuifhuis

Zandbelt vindt de homogene bevolkingssamenstelling van veel forensensteden een probleem en noemt het een mooie uitdaging om tegelijk met de verduurzaming ook de sociale cohesie in stedelijke gebieden te versterken. "Van ons recente verleden kunnen we veel leren. De manier waarop we nu leven en onze tijd besteden, heeft haar wortels in de wijze waarop deze groeikernen zijn gebouwd. Bewoners spenderen relatief veel tijd aan woon-werkverkeer en leven in buurten met een vrij homogene bevolkingssamenstelling qua leeftijd, opleiding en inkomen. Dat is niet schokbestendig. Op termijn kunnen bijvoorbeeld door de vergrijzing problemen ontstaan als deze kernen niet in staat zijn om uit te groeien tot meer diverse steden." Een voorbeeld is Spijkenisse, waar Zandbelt werkt met zijn bureau De Zwarte Hond. Kenmerkend

-Katja van Roosmalen is journalist en uitgever. Zij schrijft vooral over bouw, architectuur, techniek en innovatie.

→ 'Wonen en werken zijn een eeuw lang van elkaar gescheiden. Daar is steeds minder reden voor.'

voor deze voormalige groeikern uit de jaren '60 tot '80 is een aantal grote opgaven van sociaaleconomische, maatschappelijke en ruimtelijke aard: een disbalans in het woningaanbod en de bevolkingssamenstelling, een beperkte ontsluiting. Een omvangrijke herstructurering van de verouderde woningvoorraad ligt op de loer.

"We werken hier aan een strategie om de leefbaarheid op lange termijn te bevorderen. Onder meer de huidige infrastructuur met de aantakking op het metronetwerk van Rotterdam vormt een sterke basis voor de nieuwe verstedelijking. Bovendien kan de energietransitie een motor zijn om tot een gezonde demografische balans te komen."

Als voorbeeld noemt hij de ontwikkeling van het Schuifhuis. "In vergrijzende buurten wonen mensen

vaak op royale oppervlakten, in woningen die gebouwd zijn voor gezinnen. Het concept van een Schuifhuis biedt dan uitkomst. Dit appartementencomplex is in eerst instantie bestemd voor tijdelijke bewoning tijdens de verduurzamingsoperatie van oude straten. Mensen kunnen in dit Schuifhuis een voor hen nieuwe manier van wonen ervaren. En wellicht bevalt dat zo goed dat zij permanent hun tuin willen inruilen voor een groot balkon en de logeerkamer voor een gezamenlijk gastenverblijf. Zo verleiden we ze als het ware om in de buurt ruimte te maken voor de volgende generatie."

Ecologische wetten

Door te zoeken naar een nieuwe stedelijkheid is het volgens Zandbelt mogelijk om segregatie tegen te gaan

en de sociale cohesie te versterken. "Homogene buurten in gemengde wijken verbreden de horizon van bewoners. Dat leerde de Amerikaanse stedenbouwkundige David Rusk me, bij wie ik afstudeerde. Hij onderzocht in de Verenigde Staten waarom bepaalde bevolkingsgroepen maatschappelijke vooruitgang boeken en andere niet. Uit zijn onderzoek kwam naar voren dat kinderen uit sociaal zwakkere milieus die jong in contact kwamen met andere bevolkingsgroepen, meer kansen kregen en pakten om te stijgen op de sociale ladder. Een goed stedenbouwkundig ontwerp kan bijdragen aan meer contact tussen groepen."

Die uitwisseling is er nu volgens Zandbelt te weinig. En wie naar de plattegronden van de naoorlogse stedenbouw kijkt, kan niet anders dan dat beamen. De wijken zijn ingekaderd en vertonen grote overeenkomsten met de schilderijen uit de hoogtijdagen van Mondriaan. De zwarte lijnen op de schilderijen zijn één-op-één in te wisselen voor de geasfalteerde ontsluitingswegen en vormen strakke begrenzingen tussen de verschillende wijken.

"Laten we de klassieke Mondriaan transformeren naar een *Victory Boogie Woogie* en van de infrastructuur een verbinder maken, in plaats van scheidslijnen. Zorg voor centrale hoofdaders die wijken vitaal houden en zet hier de chiquere huizen neer, die normaal gesproken juist ver van de doorgaande wegen liggen. Zorg daarnaast voor diversiteit bij de woningen in de zijstraten, zodat alle bevolkingsgroepen elkaar dagelijks treffen: op school, op straat, in de winkel en op de sportvereniging. Uit de natuur weten we dat alleen diverse en flexibele ecosystemen lang meegaan. Deze ecologische wet geldt ook voor de inrichting van de stad. →

— 'Bouwwerken boven de boomgrens zijn overgeleverd aan alle extremen van het klimaat. Daardoor zijn meer voorzieningen nodig om er comfortabel te wonen'

DAAN ZANDBELT

GEBOREN
in 1975 te Hengelo

OPLEIDING
Architectuur en stedenbouw aan de TU Delft en de University of Illinois in Chicago

WERK
Zandbelt werd in 2016 benoemd tot Rijksadviseur voor de fysieke leefomgeving. Hij adviseert samen met Berno Strootman en Rijksbouwmeester Floris Alkemade het Rijk over ruimtelijk-maatschappelijke kwesties. Daarnaast leidt hij met Bart van Kampen het architectenbureau De Zwarte Hond in Rotterdam. Daarvoor was Zandbelt jarenlang als universitair docent verbonden aan de TU Delft.

Het is de taak van de overheid om te sturen op hoofdlijnen: voorkom monoculturen en bescherm kwetsbare kwaliteiten – groen, productiewerk dat steeds meer naar het buitenland wordt verplaatst, en woningen voor sociaal kwetsbare groepen.

Werk terug naar de woonomgeving

Zandbelt vindt het ook belangrijk om werk terug te brengen in de woonomgeving. “Wonen en werken zijn een eeuw lang van elkaar gescheiden. Daar is steeds minder reden voor. De cohesie in een stad kan juist versterkt worden als mensen in dezelfde omgeving kunnen wonen, werken en leren. Zij kunnen dan hun leven in een kleine straal organiseren. Als veel activiteiten zich op fietsafstand bevinden, zal de CO₂-uitstoot drastisch lager worden. Door de ‘forensentijd’ die zij besparen, houden zij meer tijd over voor een sociaal leven.”

Kansen ziet hij ook door voort te borduren op de huidige kwaliteiten van gemeenten. “Spijkenisse is aantrekkelijk door de nabijheid van Rotterdam en van het deltalandschap. Maar het is essentieel dat er meer werkgelegenheid komt om mensen meer te binden aan hun omgeving, net als hoger of middelbaar beroepsonderwijs om jongeren te trekken. Het ziekenhuis dat nu leeg staat, leent zich prima voor een dergelijke invulling.”

Hergebruik niet duurder

Zandbelt is een groot voorstander van hergebruik van bestaande gebouwen. “Transformatie is zeker niet duurder dan nieuwbouw. Het is bovendien veel duurzamer. De basis is een gebouw dat zijn waarde heeft bewezen en waarbij gebruikgemaakt kan worden van bestaande infrastructuur. Daardoor zijn minder nieuwe grondstoffen nodig en valt het totale

kostenplaatje lager uit. De nieuwe bewoners bevinden zich bovendien in het centrum van de bedrijvigheid, waardoor ze een kleinere CO₂-voetafdruk achterlaten. Te vaak denken we bij duurzaam bouwen nog aan kleine ‘kringlopen’ en worden demontabele woningen in een groene omgeving gebouwd. Bij die aanpak kan je vraagtekens zetten. Hoe duurzaam is het om woningen te realiseren met een beperkte levensduur?”

Hoogbouw

Zandbelt is geen fan van hoogbouw, dat vaak wordt gezien als de mogelijkheid om steden uit te breiden zonder het omringende groen aan te tasten. “Van de dichtstbevolkte gebieden in Europa kunnen we leren dat het onzin is om de nieuwe woonruimten alleen in de hoogbouw te zoeken. Neem het tiende arrondissement in Parijs - de meeste Nederlanders kennen deze wijk door het treinstation Gare du Nord. Daar staat alleen middenhoogbouw, tot ongeveer acht verdiepingen. Hier wonen ruim 30.000 mensen op één vierkante kilometer.”

Hij betwijfelt of hoogbouw ook duurzaam is. “Bouwwerken boven de boomgrens zijn overgeleverd aan alle extremen van het klimaat. Daardoor zijn meer technische voorzieningen nodig om er comfortabel te wonen. Vanuit dat oogpunt is hoogbouw niet duurzaam en ook geen toekomstgerichte manier van bouwen. Middenhoogbouw is veel flexibeler en biedt veel meer opties om op termijn gebouwen een andere invulling te geven. Een ander nadeel van hoogbouw is dat wolkenkrabbers ‘platvoeten’ hebben. Die ruimte is nodig om parkeergarages en technische ruimten te herbergen. Dat is weer niet bevorderlijk voor de kwaliteit van de het straatbeeld.” X

Hoe we huren weer betaalbaar maken

Wie teveel verdient voor een sociale huurwoning en te weinig voor een koophuis, heeft het zwaar op de woningmarkt. Speculanten hebben massaal woningen gekocht om deze tegen woekerprijzen te verhuren aan mensen met een middeninkomen. Vier oplossingen om de ruimte voor speculanten te beperken en huren weer aantrekkelijk en betaalbaar te maken.

door MARNIX KOOPMAN

'Huren. Dat kan natuurlijk ook.' Zo luidde de reclameslogan waarmee de vereniging van woningcorporaties Aedes in het jaar 2000 het imago van het huren van een woning wat wilde opkrikken. Bijna twintig jaar later is dit imago nauwelijks verbeterd. Nog problematischer is dat huren voor mensen die vanwege hun inkomen, persoonlijke omstandigheden of type arbeidscontract zijn aangewezen op een huurwoning, steeds minder betaalbaar is geworden.

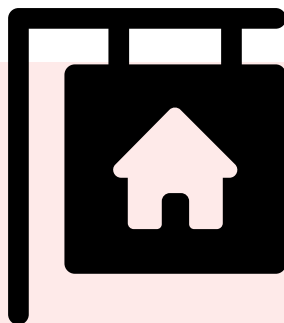
Mensen met een middeninkomen die niet in aanmerking komen voor een sociale huurwoning maar door leenrestricties of studieschulden grote moeite hebben een woningaankoop te financieren, zijn aangewezen op de vrije huursector. Een van de grootste problemen daar is dat deze groep steeds vaker bediend wordt door beleggers, waaronder speculanten die exorbitant hoge huren vragen én krijgen. Dit probleem doet zich niet alleen voor in de grote steden. Ook in randgemeenten en middelgrote steden zijn er nauwelijks woningen met een zogeheten middenhuur van €720 tot €1.000 te krijgen.

—Marnix Koopman was projectleider Wonen bij Wetenschappelijk Bureau GroenLinks en is nu beleidsmedewerker Wonen bij de gemeente Nissewaard.

De afgelopen maanden heeft het Wetenschappelijk Bureau van Groen-Links de (oorzaken van de) belangrijkste problemen op de woningmarkt in kaart gebracht. Daarnaast hebben wij politieke aanbevelingen geformuleerd om te komen tot een eerlijk woonbeleid waarin niet marktwerking domineert, zoals de afgelopen decennia het geval is geweest, maar sociale waarden als rechtvaardigheid. Een van de problemen die wij behandelen is de komst van speculanten op de huurmarkt, een probleem dat is terug te voeren op bewuste beleidskeuzes van vorige kabinetten. In dit artikel bespreken we de belangrijkste problemen en bieden we vier oplossingsrichtingen voor een huursector waarin iedereen toegang heeft tot een betaalbare woning.

Onerlijke concurrentie

Tot een jaar of tien geleden boden corporaties nog vrije sectorwoningen aan tegen acceptabele huren. In 2009 stelde de Europese Commissie echter vast dat sprake was van oneerlijke concurrentie met particuliere verhuurders, onder meer door de kortingen op grond die corporaties ontvingen op nieuwbouw van vrije sectorwoningen. Toenmalig minister van VROM Van der Laan (PvdA) stelde voor om de taak van corporaties terug te dringen tot huisvesting voor lagere inkomens; zo'n 40 procent van de bevolking. Er werd een inkomensgrens (inmiddels €38.035) ingevoerd om nog toegang te krijgen tot de sociale huur; alleen woningen met een huur onder de liberalisatiegrens (inmiddels €720,42) vielen voortaan nog binnen de sociale huur; en alle commerciële activiteiten van corporaties, waaronder verhuur in de vrije sector, werden losgekoppeld van hun sociale activiteiten.

Latere kabinetten hebben ook meegewerkt aan deze zogeheten liberalisering van de huurmarkt. De bedoeling was dat particuliere verhuurders een 'middensegment' op de woningmarkt tot stand zouden brengen: als tussenfase tussen sociaal huren en kopen en bestemd voor onder meer sociale huurders met een hoog inkomen en starters die door leenrestricties, studieschulden of tijdelijke contracten geen hypotheek kunnen krijgen. De hoogte van de sociale huren is vanaf 2013 mede bepaald door de WOZ-waarde per vierkante meter, vanuit de wens om sociale huren beter te laten aansluiten op de huren in de vrije sector. Door de vorige minister van Wonen Stef Blok (VVD) is actief geworven onder binnen- en buitenlandse beleggers om woningen in de vrije sector op de markt te zetten.

Wat er toen gebeurde, was te voorspellen. Van alle beleggingen in de vrije sector in 2016 is slechts 20 procent besteed aan ontwikkeling van nieuwe woningen, de rest aan aankoop van bestaande woningen. Het is veel eenvoudiger om woningen op te kopen dan om ze zelf te bouwen. Een derde van de te koop staande woningen in de grote steden werd opgekocht door beleggers; randgemeenten en middelgrote steden volgden al snel. Corporaties bezitten nog steeds vrije sectorwoningen, maar bouwen doen ze niet meer.

De huren stegen al snel aanzienlijk. Wanneer de waarde van een woning stijgt, en dat gebeurde tussen 2015 en 2019, kan voor een duurdere sociale woning al snel meer worden gevraagd dan de sociale huurgrens van €720,42. Dan kan de woning geliberaliseerd worden, en mag de verhuurder zelf de aanvangshuur bepalen. Speculanten die de vrije sector zijn ingestapt, hebben hier volop gebruik van gemaakt.

De beleidskeuze om de huurmarkt te liberaliseren, leidde zo tot minder nieuwbouw en hogere huren.

Bij een volgende recessie zullen verhuurders in de vrije huursector merken dat zij minder huur kunnen vragen. Beleggers leiden dan bovendien vermogensverlies door waarde-daling van de woning. Van de kantorenmarkt weten we dat periodes van bouwwoede en leegstand elkaar opvolgen. Zo ver hoeven beleggers in de vrije sector het tijdens een recessie niet te laten komen. Zij kunnen bij aanvang van een recessie hun woningen in de uitverkoop zetten, net op het moment dat de koopmarkt in een neerwaartse spiraal zit en geen extra aanbod kan gebruiken.

Deze speculatieve aankopen door beleggers leiden zo tot instabiliteit op de koopmarkt. De kiemen voor een volgende recessie op de woningmarkt zijn al gezaaid. We moeten dan ook ingrijpen, nu het nog kan.

Beloon langetermijnperspectief

Huurwoningen in de vrije sector worden steeds vaker aangeboden door verhuurders die snel het maximale rendement uit hun belegging willen halen. Daaronder vallen binnen- en buitenlandse beleggers en sommige particuliere verhuurders ('huisjesmelkers'), maar niet de

— De problemen op de huurmarkt zijn terug te voeren op bewuste beleidskeuzes van vorige kabinetten

commerciële takken van corporaties, institutionele verhuurders (vooral pensioenfondsen en verzekeraars) en particuliere verhuurders 'van goede wil'. Goed beleid om speculatie op de huurmarkt tegen te gaan, komt neer op het belonen van een lange termijnperspectief en het bestraffen van korte termijn winstbejag onder verhuurders. Dit kan op verschillende manieren.

1 Heffingen op speculatieve woningaankopen

In de in maart ingediende initiatiefnota *Marktwerking uit de huursector* stelt GroenLinks voor om de overdrachtsbelasting (de 'kosten koper') af te schaffen voor koopstarters en te verhogen tot 10 procent voor aankopen door beleggers. Ook de PvdA en ChristenUnie hebben dit geopperd. Een ander voorstel is om de verhuurderheffing, een belasting voor wie meer dan vijftig sociale huurwoningen bezit, toe te passen op verhuurders in de vrije sector. Dit is ook niet meer dan eerlijk: een verhuurder met sociale huurwoningen met huurprijzen lager dan €720,46 betaalt deze heffing immers wel, en een verhuurder met vrije sector woningen duurder dan €720,46 niet.

Beide maatregelen zijn bedoeld om het rendement op de aankoop en het doorverhuren van woningen te verlagen. Het voordeel van verhoging van de overdrachtsbelasting boven verhoging van de verhuurderheffing is dat het concurrentievoordeel van grote beleggers (vanwege betere financieringsmogelijkheden) ten opzichte van koopstarters wordt weggerukt. Het voordeel van de tweede maatregel is dat kleine verhuurders (minder dan vijftig woningen) worden uitgezonderd. Deze heffingen hebben wel een groot nadeel. Zeker

in de huidige, gespannen toestand op de woningmarkt is het makkelijk om heffingen die vooraf worden geïnd, dus bij aankoop van een pand, door te berekenen in de huur. Het risico bestaat dat huurders straks opdraaien voor deze extra heffingen op verhuurders. De verhuurderheffing die in 2013 als 'tijdelijke' crisismaatregel is ingevoerd, heeft exact hetzelfde effect gehad op sociale huurders.

In onder meer Hongkong en Seoul bleken heffingen over winst bij aan- en verkoop van een woning die achteraf werden berekend een effectief instrument tegen speculatie op de woningmarkt. De belegger hoeft deze naheffing niet te betalen, tenzij hij de woning binnen een vaststaande termijn verkoopt. Het is dan ook in zijn eigen belang om tijdens een recessie langer te blijven doorverhuren in plaats van de woning (al dan niet met de huurder er nog in) te verkopen. Het langetermijnperspectief van een verhuurder wordt zo beloond. Bovendien maakt de naheffing het in tegenstelling tot de voorheffing lastiger voor een verhuurder om deze door te berekenen in de huur. De aanvangshuur in het huurcontract staat vast en huurstijgingen kunnen niet zomaar verhoogd worden met het bedrag van de heffing, wanneer de woning van eigenaar wisselt.

Verhuurders van goede wil

Heffingen op vermogenswinsten uit de aan- en verkoop van woningen kunnen een instrument zijn om op zeer korte termijn speculatie op de woningmarkt tegen te gaan, en zijn alleen daarom al het onderzoeken waard. En toch wringt er iets aan deze voorstellen. Hoe kun je een strikt juridisch onderscheid maken tussen speculanten en verhuurders van goede wil? Uitzonderingen →

daargelaten, zoals het door GroenLinks genoemde geval van géén overdrachtsbelasting voor mensen die tijdelijk twee woningen hebben, nemen niet al het onderscheid tussen type verhuurders weg. Hoe zorg je er bijvoorbeeld voor dat onderlinge transacties tussen corporaties niet onder het hoge tarief van de overdrachtsbelasting vallen? En hoe voorkom je dat ouders die een paar jaar een woning voor hun studerende kinderen kopen, achteraf met een naheffing geconfronteerd worden?

Het lijkt makkelijk om met het grove instrument van heffingen speculanten te weren uit de vrije sector, maar veel lastiger is het om andere verhuurders en natuurlijk huurders in de vrije sector te ontzien. En er speelt nog iets anders mee. In veel landen gelden heffingen op speculatieve aankopen voor aangewezen schaarstegebieden. Door alle hectiek op de woningmarkt in Amsterdam en Utrecht vergeten we wel eens dat er in plaatsen als Vlissingen, Roosendaal en Roermond wél huurwoningen in het middensegment te vinden zijn. Het aanbod is daar niet groot, maar wel betaalbaar. We moeten voorkomen dat particuliere verhuurders zich vanwege de invoer van heffingen terugtrekken uit gebieden waar hun rendementen sowieso al lager zijn.

2 Selectie aan de poort

In Nieuw-Zeeland bestaat een geheel verbod op de aankoop van woningen door niet-ingezetenen. Vooral in de grootste stad Auckland bleken aankopen door buitenlandse beleggers schering en inslag. In Vancouver wordt een naheffing op vermogenswinsten uit speculatie gecombineerd met de vraag of iemand woonachtig is de regio. Ingezetenen betalen geen

naheffing, niet-ingezetenen wel. Maar in Nederland lijkt een dergelijke maatregel zinloos vanwege het verboden onderscheid tussen Nederlandse en EU-ingezetenen. Hiermee pak je dus alleen speculanten van buiten de EU aan, maar niet binnenlandse speculanten of speculanten uit de EU.

Corporaties worden nu gehinderd door de verplichte scheiding tussen hun commerciële en sociale activiteiten. Als zij woningen voor het middensegment willen bouwen, moet de gemeente eerst via een 'markttoets' onderzoeken of er geen marktpartij is die deze activiteit ook kan uitvoeren. Onlangs antwoordde minister Ollongren van Binnenlandse Zaken op Kamervragen van GroenLinks dat zij deze taak van gemeenten wil overnemen, met als uitkomst mogelijk een grotere rol voor corporaties.

Maar nu er op veel plekken geen middensegment meer over is, lijken alle bezwaren rondom het concurrentievoordeel van corporaties ten opzichte van marktpartijen weg te zijn gevallen. De Commissie-Van Gijssel stelde al eens voor om de bouw van vrije sectorwoningen in achterstandswijken door corporaties als sociale activiteit aan te duiden. In het verlengde hiervan zou de ontwikkeling van vrije sectorwoningen door corporaties op plekken waar geen middenhuur meer is, als sociale activiteit aangewezen mogen worden.

3 Huurprijsregulering

Veel woningen die nu in de vrije sector zitten, kunnen door verhoging van de liberalisatiegrens terugkomen in de sociale of eigenlijk gereguleerde huur. De hoge markthuren die nu voor deze woningen worden gevraagd, worden naar normale bedragen teruggebracht. In de praktijk zullen alleen verhuurders van goede wil in de gereguleerde huur willen zitten. Dit is misschien een oplossing voor de lange termijn, en het is de vraag of hier voldoende politiek draagvlak voor is. Maar effectief is dit voorstel zeker om speculatie tegen te gaan, en om een groter middensegment te creëren.

Een andere manier van huurprijsregulering is de plicht tot het vermelden van de kale huurprijs in het huurcontract. Dit levert een extra controlemiddel op voor woningen die ten onrechte in de vrije huursector zitten. Huurders kunnen dan een puntencheck doen en er extra servicekosten bij optellen. Het verplicht stellen van een indexatieclausule (het percentage waarmee de huur jaarlijks mag stijgen) in het huurcontract zorgt ervoor dat markthuren minder sterk kunnen stijgen. Deze extra huurbescherming zal speculanten kunnen afschrikken.

Onding

Zoals GroenLinks al terecht stelde: de WOZ-waarde per m² in het huurpuntenstelsel is een 'onding'. Woningen die eerst in het sociale segment vielen, werden na de stijging van de woningwaarde tussen 2015 en 2019 opeens geliberaliseerd. Het maakte goedkopere koopwoningen aantrekkelijk voor beleggers, omdat de woning bij verhuur op basis van het puntenstelsel opeens boven de liberalisatiegrens uitkwam. Een simpele

— Goed beleid om speculatie op de huurmarkt tegen te gaan, komt neer op het bestraffen van korte termijn winstbejag onder verhuurders

maatregel zou zijn om het aantal punten dat de vierkante meterprijs mag bijdragen aan het huurpuntenstelsel te beperken.

4 Gemeentelijke instrumenten tegen speculatie

Gemeenten nemen al maatregelen om woningen voor het middensegment te ontwikkelen. In onder meer Utrecht, Amsterdam en Den Haag worden hierover afspraken met ontwikkelaars gemaakt. Als ruilmiddel kunnen gemeenten grondkorting of korting op de canon voor de erfpacht geven. Via een kettlingbeding, een term die ook viel bij het voorstel van GroenLinks om de verkoop van sociale huurwoningen aan niet-huurders of niet-corporaties te verbieden, wordt ervoor gezorgd dat de volgende eigenaar zich netjes aan de afspraken met de gemeente houdt.

Maar de gemeentelijke gereedschapskist is beperkt. Het is veel lastiger voor gemeenten om iets te doen aan de bestaande woningvoorraad, omdat zij hiermee al gauw het eigendomsrecht schenden. Maar tegenover het eigendomsrecht van een speculant, staat het recht op vrije vestiging van je ingezetenen en de grondwettelijke plicht 'tot bevordering van voldoende woongelegenheid als voorwerp van zorg van de overheid'. Wat telt hier nu zwaarder?

Lokaal maatwerk

GroenLinks stelt voor om in de Huisvestingswet een plicht tot zelfbewoning op te nemen. Dit anti-speculatiebeding is gangbaar bij nieuwbouw. Deze woonplicht kan met de wetwijziging worden opgelegd aan 'schaarse woningen' in de bestaande voorraad. Naast de woonplicht zou ook het wijzigen van koop naar huur

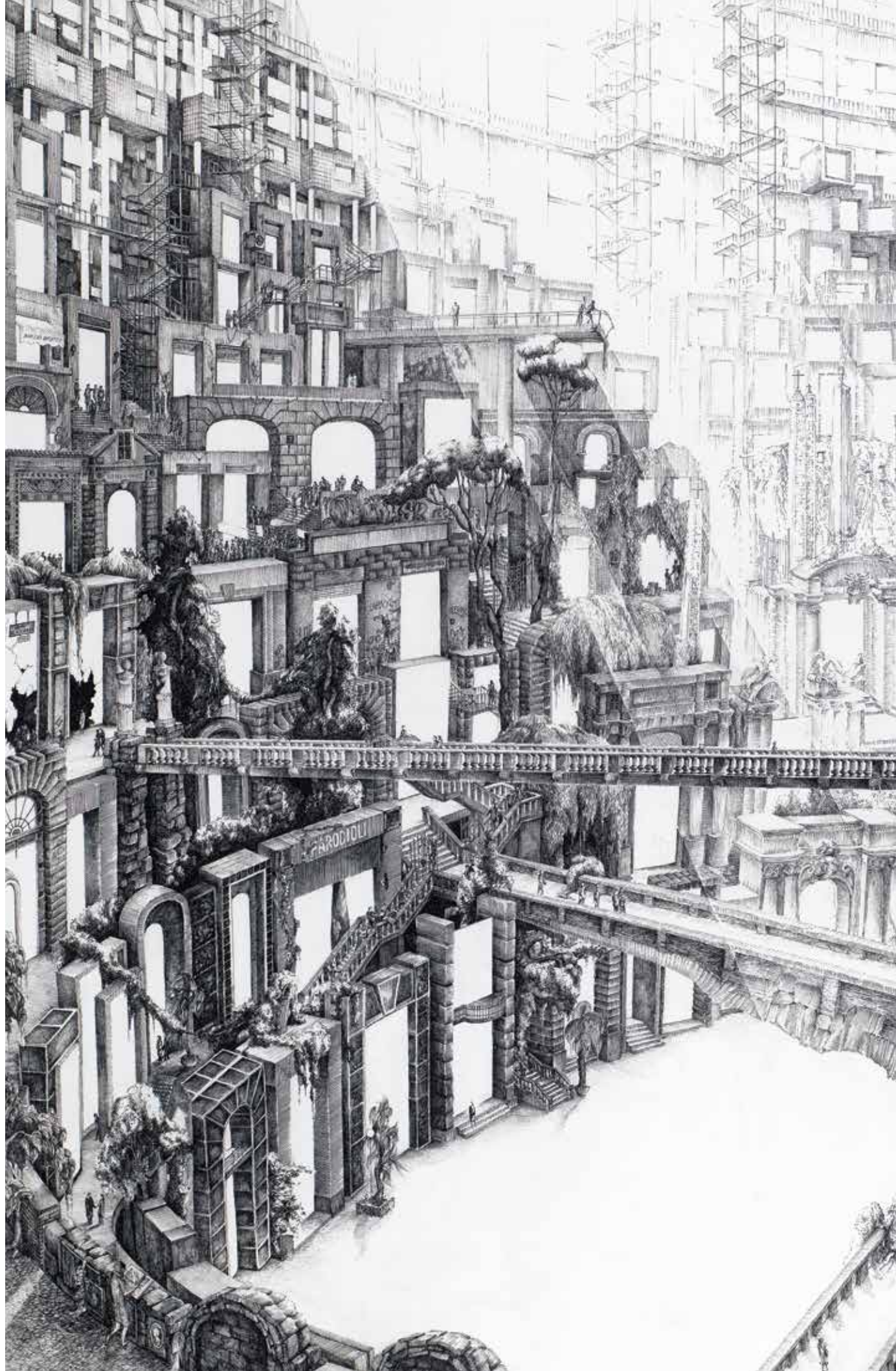
verboden kunnen worden door dit op te nemen in de Huisvestingswet. Dit voorkomt dat goedkope woningen na aankoop worden verhuurd.

Een ruimere gereedschapskist van gemeenten levert lokaal maatwerk op en berust bovendien op democratische besluitvorming. De gemeenteraad heeft het recht om zelf de schaarse voorraad van huur- en koopwoningen aan te wijzen. Deze zal van gemeente tot gemeente verschillen. De Huisvestingsverordening waarin de woonplicht en het verbod op wijziging van koop naar huur moeten worden opgenomen, geldt ook maar voor vier jaar. Als de woningmarkt verhit raakt en speculatie weer toeneemt, kan de gemeenteraad direct ingrijpen. Bij een ontspannen markt kan de maatregel weer worden ingetrokken. Dit zit de bouw van huurwoningen voor het middensegment niet in de weg. Corporaties en institutionele beleggers kunnen nog steeds op gelijke voet woningen in dit segment ontwikkelen, omdat hierover aparte afspraken met de gemeente worden gemaakt. Zo wordt de uitbreiding van woningen in de middenhuur niet belemmerd, maar kan speculatie in de bestaande voorraad wel op lokaal niveau worden aangepakt. X

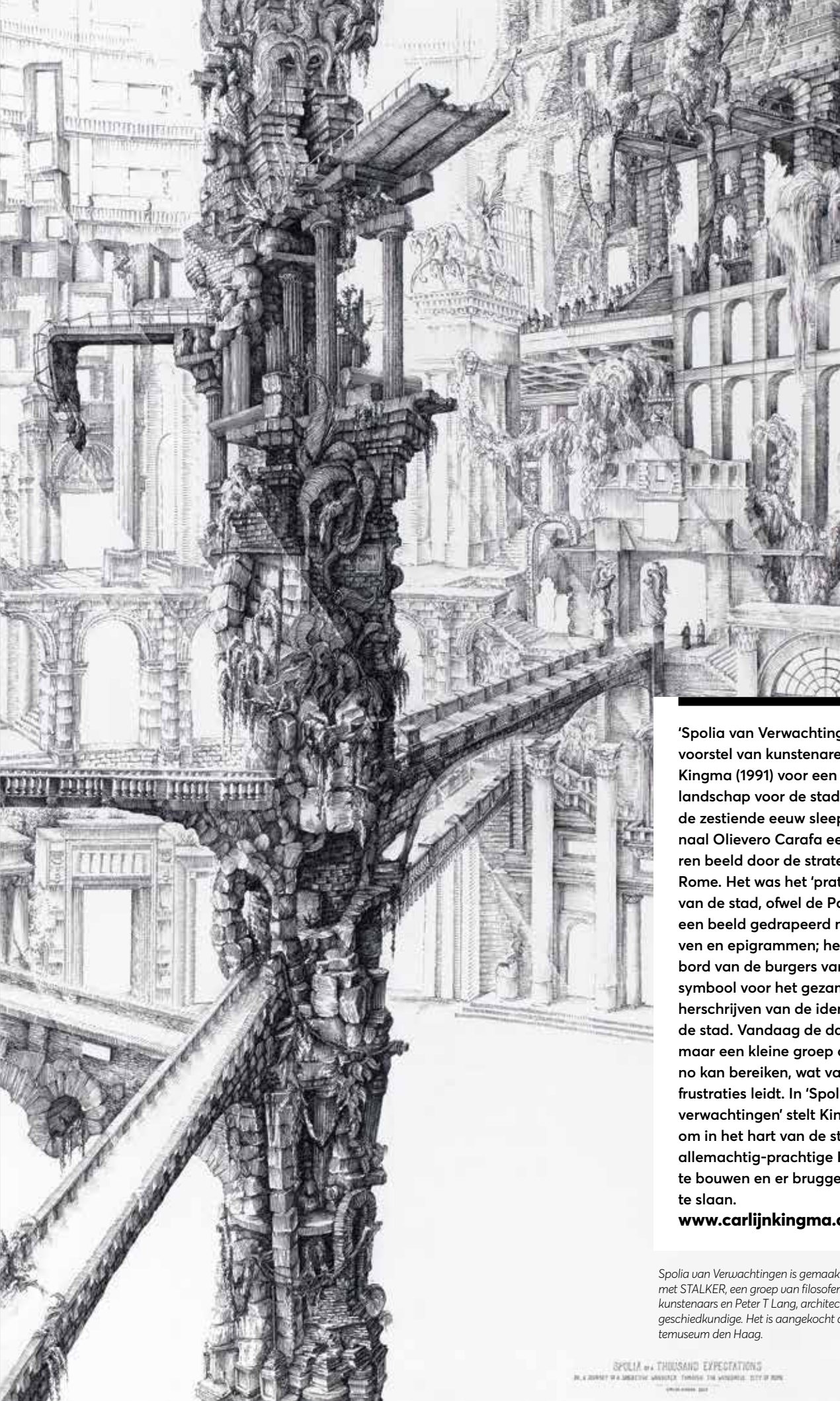
Dit artikel is gebaseerd op de Woonvisie van Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. Samen met enkele verdiepende artikelen van diverse experts wordt deze Woonvisie na de zomer gepubliceerd.

Literatuur

COELO/RUG (2016), *Evaluatie verbuurderbeffing* in opdracht van Aedes en de Woonbond.
Financieele Dagblad (2018), *Voor het hoogste rendement moet een belegger in Schiedam zijn*. Kamerstuk 2019D07064
Samenwerkingstafel Middenhuur (2018), *Samen bouwen aan middenbuur*
Rabobank (2017), *Vastgoed-bericht Huurmarkt*.

In Beeld Spolia van Verwachtingen – Carlijn Kingma

'Spolia van Verwachtingen' is een voorstel van kunstenaar Carlijn Kingma (1991) voor een nieuw landschap voor de stad Rome. In de zestiende eeuw sleepte kardinaal Oliviero Carafa een marmeren beeld door de straten van Rome. Het was het 'pratenbeeld' van de stad, ofwel de Pasquino, een beeld gedrapeerd met brieven en epigrammen; het klankbord van de burgers van Rome en symbool voor het gezamenlijk herschrijven van de identiteit van de stad. Vandaag de dag is er nog maar een kleine groep die Pasquino kan bereiken, wat vaak tot frustraties leidt. In 'Spolia van verwachtingen' stelt Kingma voor om in het hart van de stad, een allemachtig-prachtige Pasquino te bouwen en er bruggen naartoe te slaan.

www.carlijnkingma.com

Spolia van Verwachtingen is gemaakt in samenwerking met STALKER, een groep van filosofen, architecten en kunstenaars en Peter T Lang, architectuurtheoreticus en geschiedkundige. Het is aangekocht door het Gemeentemuseum den Haag.

De stad is dé plek om politiek opnieuw uit te vinden. Uit de instituties, terug naar de buurt, het plein, de agora. Dat is het idee achter municipalisme, de nieuwe links-progressieve beweging die in allerlei Europese steden opduikt en zich presenteert als een alternatief voor het neoliberalisme. Wat is municipalisme precies, en wat heeft het GroenLinks en steden als Amsterdam te bieden?

MUNICIPALISME

Katalysator van verandering

door RUTGER GROOT WASSINK & FEMKE ROOSMA
illustratie FARHAD FOROUTANIAN

—Rutger Groot Wassink en Femke Roosma zijn respectievelijk wethouder en fractievoorzitter voor GroenLinks in Amsterdam

Amsterdam als klein Gallisch dorpje dat dapper weerstand biedt aan (en alternatieven voor) het groeiende rechts-populisme dat zich opwerpt als uitdager van het mondiale neoliberalisme. Dat beeld werd veelvuldig gedeeld op sociale media na de bekendmaking van de Amsterdamse uitslagen bij de Provinciale Statenverkiezingen. Op een avond die verder in het teken stond van de opkomst van Forum voor Democratie, bood dat beeld velen hoop op een progressief alternatief. En Amsterdam bleek niet uniek. Naarmate de avond vorderde, kwamen er vele Gallische dorpjes bij waar linkse progressieve partijen aan invloed wonnen, zoals Utrecht, Groningen en Amersfoort. Het bevestigt de linkse

opmars sinds de gemeenteraadsverkiezingen van vorig jaar in Nederlandse steden. Het is een beweging met een ander karakter dan de ooit zo sterke sociaaldemocratie. Deze beweging is democratischer, meer *grassroots* en vooral ook meer systeemkritisch dan in de afgelopen decennia.

De opkomst van lokale progressieve politiek kan geplaast worden in een bredere, wereldwijde trend. Sinds een paar jaar duiken overal in Europa, maar ook in Noord- en Zuid-Amerika, nieuwe links-progressieve politieke initiatieven op die de burgers in de stad, de gemeente en de buurt tot het centrum van verandering maken. Deze zogeheten municipalistische bewegingen bieden hoop op een uitweg uit de diepe crisis van traditionele centralistische sociaaldemocratische machtspartijen in Europa, die een onvoldoende overtuigend antwoord hebben op neoliberale globalisering en de daaraan gerelateerde opkomst van nationalistisch populisme. Waarom ontstaan deze bewegingen in de steden? Wat houdt het municipalisme precies in? Welke alternatieven biedt het ons? Is er een voedingsbodem voor municipalistische verandering in Nederlandse steden?

De stad als basis voor verandering

Deze tijd kenmerkt zich door een groeiende disbalans tussen markt, burgers en overheid. Kort gezegd: de dominante neoliberale visie op economie en maatschappij heeft geleid tot een disproportionele rol voor 'de markt' in zowel de economie als de publieke dienstverlening en het maatschappelijke verkeer. Die verdoorgesloten marktwerking zorgt niet zozeer voor meer (kosten)efficiëntie, maar leidt tot ongewenste machts- en vermogensconcentratie en bijbehorende groeiende ongelijkheid, segregatie en maatschappelijke tegen-

ESSAY

Municipalisme

farhead

Het gevoel van gemeenschap en solidariteit, uitgehoud door individualisme en consumentisme, kan veel beter worden versterkt op buurniveau

stellingen. Tegelijkertijd is er door globalisering, internationale crises (financieel, klimaat) en het overhevelen van bevoegdheden door nationale staten naar de Europese Unie een discrepantie ontstaan tussen machts- en besluitvorming op Europees en mondiaal niveau en de (beperkte) autonomie van steden zoals Amsterdam, waar zich de gevolgen van die trends het meest duidelijk manifesteren.

In die steden is de sociaaleconomische ongelijkheid het duidelijkst zichtbaar, net als de overname van binnensteden door een rijke bovenlaag en door buitenlandse investeerders die het grootste deel van de winsten wegsluizen. Daarnaast ook in de vervuiling, de aanslag op de leefbaarheid door massatoerisme, en de ‘financialisering’ van de economie die ervoor zorgt dat groei van het BNP niet meer afhankelijk is van productiviteitsstijging maar waarin geld met geld – speculatie – gemaakt wordt. In de steden leven verschillende culturele, etnische en religieuze bevolkingsgroepen bij elkaar, en worden tolerantiegrenzen het scherpst uitgedaagd. Daar zien we het duidelijkst dat het neoliberale systeem niet functioneert en neemt het vertrouwen in de politiek die binnen dat systeem moet opereren, het snelste af.

De stad en de gemeente vormen tegelijkertijd het beste niveau om de problemen en uitdagingen aan te gaan waar de huidige Europese maatschappijen mee worstelen. Democratische legitimiteit en vertrouwen in de politiek kunnen hersteld worden door burgers direct te laten participeren in de vormgeving van hun stedelijke leefomgeving en besluiten over de toekomst van de stad. Het gevoel van gemeenschap en solidariteit, uitgehoud door individualisme en consumentisme, kan veel beter worden versterkt op buurniveau. Culturele tegenstellingen kunnen worden overwonnen doordat mensen elkaar ontmoeten, in dialoog gaan, en solidaire structuren opbouwen. Steden kunnen in de prak-

tijk beter nieuwe duurzame vormen van productie, bouwen en openbaar vervoer stimuleren. Op gemeentelijk niveau kan het ideaal van *commons* concreet worden vormgegeven en zo de dominantie van de mondiale economische machten terugdringen: door solidaire wijk economieën en coöperaties in de zorg, duurzame energie en andere diensten te ondersteunen of op te zetten. Stedelijke systemen van data-*commons* kunnen worden gecreëerd, om niet afhankelijk te zijn van Google, Facebook of Airbnb.

‘Meer burger’

De nieuwe stedelijke bewegingen laten zich inspireren door theoretici als Saskia Sassen, David Harvey, Henri Lefebvre en Murray Bookchin met zijn ‘libertair municipalisme’ of communalisme. Deze lijn van denken is ‘*bottom-up*’, propageert vormen van directe democratie en wil diensten en economie meer in gemeenschapshanden brengen.

Zij willen niet zozeer ‘meer overheid’, maar vooral ‘minder markt en meer burger’. Maar dan niet in de zin van meer individualisme of het afschuiven van verantwoordelijkheid op individuen. Het gaat hen om collectieve oplossingen waarin georganiseerde burgers meer zeggenschap nemen en krijgen over hun leven, hun werk en hun omgeving. Zeggenschap die zij terugnemen van inflexibele overheidsbureaucratieën maar vooral ook van het mondiaal opererende grootbedrijf, dat - in staat gesteld door financiële globalisering en neoliberale deregulering - steeds meer geld wegsluit ten bate van een kleine groep aandeelhouders. Het gaat om het versterken van democratische, inclusieve en egalitaire samenwerkingsverbanden in de stad, het beteugelen van de markt en sterke economische partijen die dergelijk zelfbeheer in de weg staan. Het gaat om het wegnemen van obstakels daarvoor in nationale en Europese wetgeving en het drastisch kantelen van een gemeentelijke bestuurscultuur om dit

alles te faciliteren. Door deze benadering 'van onderop' kan het politiek vertrouwen hersteld worden, kunnen mensen weer multidimensionale burgers (in plaats van 'consumenten' of 'klanten') worden, kunnen zij de gezamenlijkheid herstellen die is uitgehold door individualisering en de afbraak van de welvaartsstaat (en het solidariteitsprincipe dat daarbij hoort).

Er zijn uiteenlopende voorbeelden van lokaal beleid dat progressieve steden kunnen voeren om een tegenmacht te vormen tegen rechts(populistische) nationale regeringen. Hoe verschillend ook, een reeks algemene kenmerken hebben al deze voorbeelden gemeen. Zij staan voor een inclusieve, open, vrije en antiracistische stad. Daarmee volgen zij een linkse traditie, met waarden en uitgangspunten die ook passen in een progressief liberale agenda. Zij uiten bovendien, anders dan de sociaaldemocraten en andere sociaalliberale partijen de afgelopen decennia, weer openlijk kapitalismekritiek. Zij presenteren zich als een alternatief voor het neoliberalisme, met zijn nadruk op privatisering, de markt en zijn individualistische cultuur, en tegelijkertijd voor de nationaal-populistische bewegingen die in het vacuüm zijn gedoken dat de gevestigde politiek heeft laten ontstaan.

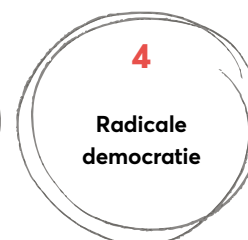
Fearless cities

Het municipalisme manifesteert zich al in verschillende vormen. Zij tooien zich met namen als *Fearless Cities*, *Rebel Cities*, *Transformative Cities*, of *Gemeenten voor de Verandering*. Zo zijn er zijn ruim 1600 steden wereldwijd waar geprivatiseerde diensten (energie, water, gezondheidszorg, kinderopvang) weer in gemeenschapshanden zijn genomen, om zo de door marktwerking gestegen kosten en gedaalde kwaliteit en toegankelijkheid te keren. Bijna 400 'klimaatburgemeesters' van Amerikaanse steden voeren, tegen de regering-Trump in, beleid dat zelfs verder gaat dan het Klimaatakkoord van Parijs. Burgemeesters van New York, San Francisco, Los Angeles en tientallen andere steden in de VS riepen hun stad uit tot 'sanctuary city' toen Trump miljoenen 'illegalen' het land uit wilde zetten. Italiaanse steden als Messina, Palermo en Napels – gevolgd door Spaanse steden - willen bootvluchtelingen uit Noord-Afrika met open armen ontvangen. De burgemeesters van New York en Londen namen onlangs het voortouw in een 'divestment' campagne, daartoe aangezet door activistische groepen: de steden trekken hun investeringen in fossiele brandstoffen terug.

Sommige lokale bewegingen gaan nog verder. Zij willen niet alleen een principieel progressief beleid door het stadsbestuur, maar stellen dat daadwerkelijke systeemverandering ook een verandering moet zijn van de manier waarop de economie georganiseerd is, waarop politiek bedreven wordt, en van de individualistische cultuur die diep ingesleten is in zowel de maatschappelijke instituties als in de *mindsets* van de burgers.

Daarvoor is meer collectiviteit of 'gemeenschappelijkheid' nodig. In plaats van de concurrentie aan te gaan met bestaande linkse partijen of actiegroepen, wordt juist geprobeerd op stedelijk of lokaal niveau zoveel mogelijk linkse partijen, sociale bewegingen en activistische burgers onder één noemer samen te brengen in burgerplatforms, om uit te stijgen boven partijpolitieke verkokering en verkaveling. Dergelijke vernieuwende politieke praktijk kan op lokaal niveau veel makkelijker tot stand komen. De 'nabijheid', de concrete ruimte waarin mensen elkaar kunnen ontmoeten, leent zich beter voor de gelijkwaardigheid en gemeenschappelijkheid. Deze 'territoriale' invalshoek biedt de mogelijkheid om thematische versnippering tegen te gaan en economische en sociale kwesties, veiligheid, maatschappelijke →

Hoe onderscheidt het nieuwe municipalisme zich van traditionele linkse bewegingen?

cohesie en ruimtelijke vraagstukken in hun samenhang te benaderen.

Ook het werken aan echte economische alternatieven voor het dominante neoliberale model begint wereldwijd van de grond te komen. Onder noemers als Sociale & Solidariteitseconomie, coöperatieve economie of democratisering van de economie wordt overal geprobeerd de vroeger versnipperde kleinschalige initiatieven samen te smeden tot grotere 'ecosystemen' die daadwerkelijk de marktwerking in de economie kunnen terugdringen. Vaak nemen die de stad of buurt als uitgangspunt. Een recente voorbereidende driedaagse conferentie voor het World Social Forum of Transformative Economies, dat volgend jaar in Barcelona duizenden lokale initiatieven uit de hele wereld samenbrengt, verving de oude leus van de andersglobalisten rond de eeuwwisseling (Another World is Possible) door: Een andere economie is al aan het ontstaan!

Municipalisme in Nederlandse steden

In Amsterdam, maar ook in vele andere Nederlandse steden en gemeenten, is er al veel: duizenden mensen zijn actief in kleinschalige economische initiatieven, coöperaties, broedplaatsen, *commons* die energievoorziening

in een straat of buurt gezamenlijk beheren, allerhande maatschappelijk verantwoorde ondernemingen. Sommige initiatieven zijn slechts *window dressing*, andere zijn wel degelijk zeer duurzaam en sociaal. Het ontbreekt hen over het algemeen nog aan politieke veranderkracht. Vooralsnog is er geen duidelijke gezamenlijke visie die het marktmodel uitdaagt en pleit voor een vergemeenschappelijking' of 'socialisering' van de economie: het weer in dienst stellen van die economie van de behoeften van de mensen, in plaats van de dominante opvatting dat de economie moet zorgen voor zoveel mogelijk materiele of financiële (BNP) groei. In die visie onderscheidt linkse politiek zich ook door via van de economie losgekoppelde sociale maatregelen en progressieve belastingpolitiek die opbrengst meer of minder te herverdelen. Er is nog geen politieke *commons*-beweging waarin gezamenlijk wordt opgetrokken en structurele veranderingen worden geëist van de overheid en bedrijfsleven, in plaats van subsidiegeld. Maar potentieel voor zo'n nieuwe coöperatieve beweging is er zeker. En de stad leent zich het beste om deze uitdaging aan te gaan.

In de stad, kortom, kan de politiek opnieuw uitgevonden worden. Uit de instituties, terug naar de buurt, het plein, de agora. Zo kan de nieuwe stedelijke beweging de katalysator van politieke verandering worden die uiteindelijk doordringt naar de nationale en Europese niveaus.

Wat kan het municipalisme ons bieden?

Het municipalisme is een strategie die nieuw elan kan geven aan het links progressief denken, de collectieve participatie van burgers, de zelforganisatie, en ook aan (tegen)machtsvorming op een subnationaal niveau. Er zijn nog tal van dilemma's die verder moeten worden doordacht, ook voor een partij als GroenLinks. Bijvoorbeeld op welke manier vanuit het lokale niveau het mondiaal kapitalistisch systeem

uitgedaagd en herzien kan worden. Of de vraag of democratie een doel op zich is (laat zoveel mogelijk burgers participeren en accepteer waar zij voor kiezen) of een middel om grotere gelijkheid, diversiteit, gemeenschappelijkheid of zelfs systeemverandering te bevorderen. Het kan alleen werken als we het municipalisme laden met onze waarden en uitgangspunten. Daarnaast is er de tegenstelling tussen beweging, partij en stadsbestuur: kun je vanuit de politieke en bestuurlijke instituties wel een beweging creëren?

De meeste voorbeelden die hier genoemd zijn, komen voort uit internationale ervaringen, in landen en steden met een heel andere context, politieke cultuur en sociaaleconomische situatie. Daarom moeten we verder doordenken over de toepassing van het algemene municipalistische gedachtegoed op de Nederlandse situatie. Dit verhaal wil daar slechts een eerste aanzet toe zijn. Maar wij zijn er van overtuigd dat de decentrale invalshoek van het municipalisme veel hoopgevende handvatten biedt voor de (systeem)verandering die zo hard nodig is. X

Wanneer is er genoeg geluisterd?

Besluitvorming versus participatie: wie wanneer de knopen doorhakt

door HARMEN BINNEMA

Harmen Binnema is als universitair docent verbonden aan het departement Bestuurs- en Organisationswetenschap van de Universiteit Utrecht. Tot begin juni was hij lid van de Eerste Kamer voor GroenLinks

De komende vier jaren willen we een politieke beweging in Assen op gang brengen waarin de dialoog centraal staat. Een dialoog die bijdraagt aan het maken van keuzes en het kiezen van richting. De raadsleden kunnen deze dialoog voeren omdat ze de inwoners kennen, weten wat er leeft en kennis opbouwen van thema's die belangrijk zijn voor Assenaren. (...)

We ontwikkelen een communicatieve en open bestuurscultuur gericht op de ander. Een team van bestuurders dat erop uittrekt, Assenaren ontmoet, spreekt en luistert en op gezette tijden deelneemt aan de dialoog in de stad en met de 33 raadsleden. Tegelijk is luisteren en deelnemen aan een dialoog niet grenzeloos. Het team bestuurders durft, binnen de kaders, keuzes te maken, voert regie op het proces, hakt moeilijke knopen door en legt deze keuzes uit en staat ervoor.

Deze passages uit het vorig jaar gesloten bestuursakkoord van de vier coalitiepartijen in Assen staan symbool voor vergelijkbare teksten die in veel

Burgers willen meepraten en bestuurders willen inspraak geven.

Tegelijkertijd verlangen burgers van bestuurders dat deze hun verantwoordelijkheid nemen, daadkracht tonen en ingewikkelde kwesties niet afschuiven. Waar ligt die grens tussen besluitvaardigheid en participatie? Oftewel: wanneer is er genoeg geluisterd en moeten bestuurders gewoon de knoop doorhakken?

SAMEN DUURZAAM VERDER: BESTUURSAKKOORD 2018-2022 ASSEN. ChristenUnie, GroenLinks, Stadspartij PLOP, VVD

andere gemeenten zijn te vinden. Beleid moet niet alleen worden gemaakt in het gemeentehuis, maar vooral ook samen met inwoners, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Vaak wordt daarbij benadrukt dat het veranderen van *structuren* – zoals het vergadersysteem of de inspraak- en bezwaarprocedures – onvoldoende is, maar dat het tevens gaat om het veranderen van de *cultuur*, zowel bij politici als ambtenaren. →

Tegelijkertijd laat de nadruk op ‘regie voeren’, ‘knopen doorhakken’ en ‘staan voor de gemaakte keuzes’, zien dat er ook een moment komt dat de dialoog in de ogen van bestuurders afgerond moet zijn (“niet grenzeloos”), en zij aan zet zijn om besluiten te nemen. Dat roept uiteraard wel de vraag op wanneer die grens van het luisteren en deelnemen aan de dialoog is bereikt. Wat is het moment waarop een bestuurder kan constateren dat alle argumenten de revue zijn gepasseerd en het tijd wordt een besluit te nemen? En is de bestuurder wel degene die dat moet doen?

De manier waarop de lokale democratie is ingericht, brengt een aantal spanningen en onduidelijkheden met zich mee. In abstracte zin gaat het om de vraag hoe overheid en samenleving zich tot elkaar verhouden en in het verlengde daarvan hoe vertegenwoordigende democratie en participatieve democratie zich tot elkaar verhouden. In praktische zin gaat het over de vraag wie het in de gemeente eigenlijk voor het zeggen heeft en in hoeverre die zeggenschap door de overige betrokken wordt geaccepteerd.

Op het bordje van de samenleving

Loslaten, terugtreden, actief burgerschap, zelfredzaamheid en participatiesamenleving: het zijn veelgebruikte termen in politieke en ambtelijke kringen. Een voorbeeld is de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), waar allereerst aan de orde is wat je nog zelf kunt of wat je samen met familie, vrienden of burens kunt organiseren. Pas daarna kan een beroep worden gedaan op ondersteuning door de overheid. De Omgevingswet, die in 2021 moet ingaan, stelt de initiatiefnemer of aanvrager centraal die iets in zijn omgeving wil doen. Pas daarna komt in beeld wat er aan regelgeving op dat initiatief van toepassing is.

Waarom zou de overheid moeten terugtreden en ruimte moeten bieden voor initiatief vanuit de samenleving?

We kunnen drie soorten argumentaties onderscheiden, die vaak in combinatie worden gebruikt.

De eerste is dat het *moet*, zoals bij de Wmo, omdat de overdracht van taken en bevoegdheden van het Rijk naar de gemeenten altijd gepaard gaat met flinke kortingen op de budgetten. Oftewel: meer ambitie, maar minder geld. Ook als gemeenten in staat zouden zijn efficiënter te werken, dan nog zullen zij hun inwoners nodig hebben om een vergelijkbaar niveau van voorzieningen te kunnen bieden als vóór de decentralisatie.

De tweede argumentatie is dat het *kan*, omdat inwoners steeds hoger opgeleid en beter georganiseerd zijn en daarmee goed in staat om voormalige overheidstaken op zich te nemen. Onder meer via bewonersinitiatieven en *right to challenge*, waarmee bewoners taken van hun gemeente kunnen overnemen als zij denken deze slimmer, beter, goedkoper of anders te kunnen doen, bieden zij zich hiervoor actief aan. Ook de eerder genoemde Omgevingswet past in dit plaatje: minder regels, snellere procedures, meer eigen initiatief.

De derde argumentatie is dat de overheid het *wil*, omdat het past in een soms liberaal en soms christendemocratisch gekleurd ideologisch verhaal over een kleine overheid en ‘*big society*’. Met de vaak negatieve ervaring met privatisering en verzelfstandiging nog vers in het geheugen, is het vertrouwen niet langer op de markt, maar op de samenleving gevestigd. Overigens kan dit ook voortkomen uit de onwil of onkunde van de (lokale) overheid, die taken over de schutting van de inwoners gooit en daar een ideologisch verhaal bij zoekt.

Hoe doe je dat, loslaten?

Terugtreden en loslaten zijn makkelijker gezegd dan gedaan. In hun studie naar de *Montessoridemocratie* constateren Evelien Tonkens en anderen dat veel gemeenten niet weten waarom zij loslaten en hoe ze dat het beste

Het risico bestaat dat participatie vanuit de politiek instrumenteel wordt benut, om de suggestie van draagvlak te wekken of om burgers (mede) verantwoordelijk te maken voor lastige besluiten

kunnen doen. Dat leidt bij het in eigen beheer geven van voorzieningen tot aarzeling bij zowel politiek als ambtenaren of inwoners de taken wel met dezelfde kwaliteit zullen uitvoeren en of zij het op de lange termijn gaan volhouden.

Bij participatie die gericht is op beleidsinvloed vinden raadsleden en wethouders het lastig te bepalen welke status de plannen en de voorkeuren van inwoners moeten krijgen. Kan een college of een gemeenteraad nog nee zeggen wanneer een plan met uitgebreide betrokkenheid van inwoners is voorbereid en daar een eensluidend voorstel uit is gekomen? Toch behouden politici zich vaak het recht voor alsnog hun eigen standpunt te bepalen, onder verwijzing naar verkiezings- en collegeprogramma of hun rol als hoeders van het algemeen belang.

Bij inwoners die actief participeren leidt dit regelmatig tot teleurstelling. Zowel voorbeelden uit Nederland als het buitenland laten zien dat de aansluiting tussen de burgerinitiatieven, burgerfora, burgerdialogen enerzijds en de politieke besluitvorming anderzijds gebrekkig is en veel deelnemers het gevoel hebben dat er weinig naar hen wordt geluisterd - laat staan dat ze het (lokale) beleid kunnen beïnvloeden. Alleen bij onderwerpen die toch al op de politieke agenda staan en goed matchen met de wensen en behoeften van de lokale politiek, is er van enige invloed sprake. Dit werkt met name bij onderwerpen waarop politieke partijen hun wensen nog niet duidelijk hebben geformuleerd of hun opvattingen aan het ontwikkelen zijn.

Maar ook dan bestaat het risico dat participatie vanuit de politiek instrumenteel wordt benut, om de suggestie van draagvlak te wekken of om burgers (mede)verantwoordelijk te maken voor lastige besluiten. Bijvoorbeeld een wethouder die op verzet in de gemeenteraad stuit bij een grote en onzekere investering voor een groot bedrijventerrein. Hij voert indirect

de druk op aarzelende raadsleden op door bewoners te mobiliseren die bij één van de nieuwe bedrijven een baan zouden kunnen vinden. Of raadsleden die niet willen of kunnen uitleggen waarom de gemeente de subsidie voor een speeltuin, bibliotheek of zwembad gaat stopzetten en proberen inwoners te verleiden het beheer op zich te nemen. Met andere woorden: loslaten en terugtreden als strategie om lastige keuzes uit de weg te gaan.

Je verantwoordelijkheid nemen

Natuurlijk wordt participatie niet altijd zo strategisch en instrumenteel ingezet. Er zijn genoeg voorbeelden van bestuurders die oprecht meerwaarde verwachten van participatie, zoals nieuwe ideeën, draagvlak of eigenaarschap. Zij benadrukken dat maatschappelijke vraagstukken als de transformatie van de zorg of het tegengaan van klimaatverandering niet binnen de muren van het gemeentehuis zijn op te lossen. Het is in die gevallen niet meer dan logisch om uitgebreid de dialoog met de samenleving op te zoeken.

Specifiek vanuit het perspectief van een bestuurder kleven daar tegelijk wel de nodige risico's aan. Met een sterk gefragmenteerd politiek landschap is het vaak al ingewikkeld binnen het college en de raad steun te verwerven, terwijl het na vier jaar (of met enige pech nog eerder) alweer voorbij kan zijn met iemands bestuurlijke rol. Een bestuurder heeft er dus baat bij op de wat kortere termijn successen te boeken en kan niet altijd wachten tot de samenleving eruit is. Maar als de gemeenteraad verdeeld is, kan het zomaar zijn dat inwoners het al evenzeer oneens zijn. Bovendien: wanneer heeft iedere betrokkene zijn zegje kunnen doen en is het vraagstuk vanuit alle mogelijke invalshoeken bekeken? Oftewel, wanneer is de dialoog inhoudelijk en procesmatig afgerond?

Een tweede risico is dat doorgaans maar weinig mensen meedoen aan participatie- of inspraakproces- →

→ Kleine actie - of belangengroepen of mondige inwoners die de weg kennen in het gemeentehuis kunnen relatief grote invloed krijgen.

sen. Kleine actie - of belangengroepen of mondige inwoners die de weg kennen in het gemeentehuis kunnen relatief grote invloed krijgen. Ook als de aantallen deelnemers groter zijn, kan het nog steeds vaak om een weinig diverse groep gaan: met name zien we een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden en mannen. Bestuurders moeten alert zijn wie hebben geparticipeerd en zich kritisch afvragen of die mondige, georganiseerde inwoners representatief zijn voor een bredere groep.

Tegenover de behoefte die sommige burgers hebben om vaker, eerder en meer mee te mogen praten en beslissen, staat de roep bij andere burgers om meer leiding en meer daadkracht vanuit de politiek. Is het niet de taak van bestuurders om hun verantwoordelijkheid te nemen en knopen door te hakken? Zeker als zij het gevoel hebben dat het vraagstuk zo urgent is – denk aan onveiligheid in de wijk, bevolkingskrimp bijbehorende economische achteruitgang of falende jeugdzorg – dat langer uitstel onwenselijk is. Alle consultatie en participatie komt dan over als onvermogen of onwil van bestuurders om iets te doen, als een tactiek van verschuilen en verschuiven. In dergelijke situaties kunnen bestuurders die weten wanneer er genoeg is gepraat en overlegd, die zich weinig aantrekken van de vraag of ze ergens formeel over gaan of niet en die zich wat minder druk maken over hun kansen bij de volgende verkiezingen, op waardering en steun van bewoners rekenen.

Gemeenteraad houdt het laatste woord

Aan de ene kant wordt met name door politici, maar ook door veel kiezers, vastgehouden aan het primaat van de politiek: de gemeenteraad houdt het laatste woord. Vormen van directe of zogeheten deliberatieve democratie zijn welkom, maar ze moeten wel passen binnen de vertegenwoordigende democratie. Er wordt volop gediscussi-

eerd, geïnformeerd en geconsulteerd, maar beleid wordt maar in weinig gevallen wezenlijk beïnvloed. En er bestaat grote terughoudendheid om inwoners bijvoorbeeld via referenda de mogelijkheid te geven beleid tegen te houden of bij te sturen, terwijl ook de drempel voor inwoners om onderwerpen op de agenda van de gemeenteraad te zetten behoorlijk hoog is.

Aan de andere kant neemt de kritiek op het functioneren van de vertegenwoordigende democratie toe. Naast de terechte kanttekeningen bij de gemeenteraad als zeer gebrekkige afspiegeling van de samenleving gaat het dan met name om de gebrekkige effectiviteit. Besluiten komen steeds moeizamer tot stand en er is weinig zekerheid en stabiliteit in de beleidskeuzes dankzij steeds wisselende coalities. Zowel intern – tussen gemeenteraad en college – als extern – tussen lokaal bestuur en samenleving – zijn de verhoudingen uit balans geraakt. Dat biedt ruimte voor ondernemende en vrijdenkende bestuurders, wat een kans en een risico tegelijk is. Idealisme en opportunisme gaan hier immers hand in hand.

De goede mix tussen dialoog en daadkracht is niet eenvoudig te vinden, zoals in het bestuursakkoord van Assen mooi zichtbaar werd. Cruciaal is om dit niet alleen als een praktisch dilemma te zien, waarbij afhankelijk van de situatie, het onderwerp en het moment kan worden besloten de dialoog te beëindigen en tot besluiten over te gaan. Het vraagt om een meer fundamentele bezinning van zowel politici als burgers op de vraag wie het in de democratie uiteindelijk voor het zeggen heeft. Met andere woorden, hoe groot de ruimte voor gekozen vertegenwoordigers, indirect gekozen bestuurders én burgers daarin moet zijn. In eerste instantie op lokaal niveau, waar dit dilemma het meest prangend voorkomt, maar iets vergelijkbaars speelt ook landelijk. Dat alles indachtig het uitgangspunt dat democratie voor én door het volk is. X

Literatuur

- Boogaard, G. & Binnema, H. (2016). De politieke invloed van de G1000 in Amersfoort en Uden. In: G. Boogaard & A. Michels (red.), *G1000. Ervaringen met burgertoppen*. Den Haag: Boom, 15-29.
- Jansen, G. & B. Denters (2018). *Democratie Dichterbij. Lokaal Kiesersonderzoek 2018*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- Karlsson, M. (2012). Participatory Initiatives and Political Representation: The Case of Local Councillors in Sweden. *Local Government Studies*, 38 (6): 795-815.
- Hendriks, C.M. (2016). Coupling citizens and elites in deliberative systems: The role of institutional design. *European Journal of Political Research*, 55 (1): 43-60.
- Houwelingen P. van, Boele, A., & Dekker P. (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Tahvilzadeh, N. (2015). Understanding participatory governance arrangements in urban politics: idealist and cynical perspectives on the politics of citizen dialogues in Göteborg, Sweden. *Urban Research & Practice*, 8 (2): 238-254.
- Tonkens, E., Trappenburg, M., Hurenkamp, M., & Schmidt, J. (2015). *Montessori-democratie. Spanningen tussen burgerparticipatie en de lokale politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Zwaar- moedig links

Het viel me ineens op. Omroep WNL, niet meer voor Wakker Nederland maar voor Wij Nederland, afficheert zich met 'Vrolijk Rechts'. Wat zouden ze daar mee bedoelen? Dat er ook een somber of chagrijnig rechts is? Nu ben ik zelf natuurlijk van het zwaarmoedige links, dus ik ben wantrouwend jegens de combinatie van politieke kleur en gemoedstoestand. Ik fronste daarom tien jaar geleden ook mijn wenkbrauwen bij de campagneslogan 'Zin in de toekomst' van GroenLinks. Het blijmoedige, het opgewekte: dat laat zich niet gemakkelijk verenigen met de politieke taak.

Een vlammend '*J'accuse*' was het beeld dat ik zelf vaak voor ogen had, als ik weer het spreekgestoelte beklom in de Tweede Kamer om een minderheidsstandpunt te verwoorden over bijvoorbeeld het vluchtelingenbeleid. *J'accuse* heette de bijeenkomst op 4 mei, na de Nationale herdenking op de Dam, die in de zeventiger en tachtiger jaren plaatsvond in een zaal van hotel en toen nog zalenverhuurder Krasnapolsky aan diezelfde Dam. Tijdens die bijeenkomsten werd ernstig een actuele dictatuur in de wereld of een misstand gefileerd, als om te benadrukken dat met het eindigen van de Tweede Wereldoorlog het onrecht of het dreigende fascisme niet was verslagen. In de persoon van initiatiefnemer H. Wielek werd als het ware het vuur van de soms roepende in de woestijn zeventig jaar na dato brandend gehouden. De titel was namelijk geleend van de Franse schrijver Emile Zola. *J'accuse*, 'Ik beschuldig', was de titel van zijn beroemd geworden open brief die op 13 januari 1898 in de Franse krant *l'Aurore* verscheen. Daarin spreekt Zola zich in felle bewoordingen uit tegen de

verbanning van kapitein Alfred Dreyfus naar Duivelseiland wegens hoogverraad. Dreyfus was Joods, en proces en verbanning waren onmiskenbaar uitdrukking van het diep gewortelde antisemitisme in de Franse staat en samenleving. *J'accuse* maakte de tongen los over normen, waarden, recht en onrecht in de Franse samenleving. Zola werd veroordeeld voor laster, op den duur werd aan Dreyfus gratie verleend.

Vrolijk is anders

Bij nader inzien kan het dan ook niet anders dan dat het 'vrolijk rechts' van Wij Nederland zich afzet tegen 'somber links', het deel van het politieke spectrum waar niemand ooit tevreden is, waar altijd de problemen worden uitvergroot en waar nooit tijd is voor eenvoudige ontspanning. Het is de angst voor een al te somber imago dat politici ertoe brengt zich energiek op de fiets of anderszins te laten filmen of fotograferen, vooral lachend. Het heeft iets dreigends, vrolijk rechts en dat zal de bedoe-ling ook zijn. Het vrolijke krijgt iets grimmigs, een beetje maskerachtig. Geen masker dat ik op zou willen zetten voor de optimistische beeldvorming. Zwaarmoedig links: het zal geen stemmen trekken, maar een geuzentitel vind ik het wel. X

ANDRÉE VAN ES

1981 – 1990

Tweede Kamerlid, eerst voor de PSP en later voor GroenLinks.

2010 – 2014

Wethouder in Amsterdam voor GroenLinks.

EN OOK

Directeur geweest van politiek-cultureel centrum De Balie in Amsterdam en voorzitter van GGZ Nederland.

NU

voorzitter van de Nationale Unesco commissie, voorzitter van de RvT van het UMCG en De Forensische Zorgspecialisten, lid van het college van toezicht van de Orde van Advocaten, co-decaan bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en lid van het Amsterdamse 4 en 5 mei comité.

Zorg voor een eerlijke grondstoffen- transitie

**Circulaire
economie &
ontwikkelings-
landen**

De meeste politieke partijen in Nederland pleiten inmiddels voor een grondstoffentransitie. Dat is goed nieuws. Het risico bestaat alleen dat de kosten van die transitie vooral gedragen zullen worden door grondstofproducerende ontwikkelingslanden. Juist groene en progressieve partijen dienen aandacht te vragen voor de mogelijke verliezers en aan te sturen op een eerlijke transitie.

door MARIA VAN DER HEIDE & DIRK-JAN KOCH

teerd in flankerende maatregelen om de transitie in de regio te begeleiden. De 45000 mijnwerkers kregen veelal alternatieve werkgelegenheid aangeboden. Het transitiepakket kon echter niet voorkomen dat de mijnsluiting in de regio zorgde voor een omslag van voorspoed naar armoede en verbittering. De meest zuidelijke provincie was te afhankelijk van de kolen en de werkloosheid in de voormalige mijnstreek is nog steeds hoger dan het landelijke gemiddelde. De vraagstukken die in de jaren na 1965 in Limburg centraal stonden, staan in vele landen nu hoog op de agenda. Overheden van Indonesië tot China en van Polen tot Zuid-Afrika zullen zich de komende jaren moeten buigen over de vraag hoe een transitie weg van kolen te organiseren zonder de mijnwerkers en de kolenregio's te duperen.

Grondstoffenvloek

De transitie van fossiele naar duurzame energie is niet de enige omwenteling die op vele plekken in de wereld wordt ingezet. De druk op de aarde neemt toe. Grondstoffen dreigen schaars te worden door de stijgende welvaart en de groeiende wereldbevolking. Om minder afhankelijk te worden van deze primaire grondstoffen, wordt steeds meer ingezet op hergebruik.

Door de transitie van een lineaire naar een circulaire economie zal in de toekomst de vraag naar primaire grondstoffen - direct uit de mijn - verminderen. Deze transitie kán ook positief uitpakken voor degenen die nu lijden onder grondstoffenwinning.

Grondstoffen brengen in ontwikkelingslanden namelijk vaker ongelijkheid en conflict dan welvaart en vrede. Dit fenomeen staat bekend als de grondstoffenvloek. Door corruptie en belastingontwijking in de sector komen belastinginkomsten maar beperkt terecht in de staatskas. De grote mijnbouwindustrie trekt daarnaast een zware wissel op de leefomgeving van de mijnregio's. De mijnbouw →

Nederland zet vol in op de energie- en grondstoffentransitie. De ambitie van de overheid is om in 2030 het gebruik van mineralen, metalen en fossiele grondstoffen met 50 procent te hebben teruggebracht. De kranten staan vol met discussies over hoe de duurzame transitie eerlijk in te richten voor de 'gewone Nederlander'. In dit belangrijke debat ontbreekt helaas de aandacht voor de gevolgen van onze transitie op ontwikkelingslanden. Grondstofrijke ontwikkelingslanden zullen te maken krijgen met krimpemde afzetmarkten en zullen uiteindelijk hun mijnbouwindustrieën zien inzakken. Welke impact heeft de omwenteling naar een duurzaam en circulair systeem op grondstofrijke ontwikkelingslanden en wat valt daar vanuit Nederland aan te doen?

De Limburgse mijnstreek

Toen minister van Economische Zaken Den Uyl in 1965 aankondigde dat de Nederlandse kolenmijnen zouden worden gesloten, bleef een grote opstand onder de van mijnbouwindustrie afhankelijk bevolking uit. Mijnwerkers, hun gemeenschappen, vakbonden en overheid zagen allen in dat de industrie zou bezwijken onder de concurrentie van gas, olie en buitenlandse kolen. En hoewel de industrie lang Limburgs trots vertegenwoordigde, realiseerde iedereen zich dat de arbeid zeer gevaarlijk en ongezond was. Er werd fors geïnves-

-Maria van der Heide is hoofd beleid en campagnes bij Action Aid. Dirk-Jan Koch is bijzonder hoogleraar Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij stond op plek 4 op de kandidatenlijst voor het Europees Parlement voor GroenLinks.

gaat gepaard met grond-, water- en luchtvervuiling met schadelijke effecten op de gezondheid van de omwonenden. De winning van grondstoffen gaat bovendien vaak hand in hand met mensenrechtenschendingen zoals landroof en uitbuiting van de werknemers. De slachtoffers van de mijnbouwindustrie - van de Groningers tot de bewoners van de koperregio in Zambia - zullen gebaat zijn bij het stoppen van de winning van natuurlijke hulpbronnen als dit een einde maakt aan vervuiling, uitbuiting en aardbevingen. Dit gebeurt niet vanzelf. Er zal actief moeten worden ingezet op een eerlijke transitie die ook aandacht heeft voor het herstellen van huizen in Groningen en het voorkomen van torenhoge werkloosheid en armoede in de koperregio in Zambia.

Paradox van de energietransitie

Door de energietransitie zal het gebruik van fossiele grondstoffen verminderen. Kolenmijnen gaan dicht,

Grondstofrijke ontwikkelingslanden zullen te maken krijgen met krimpende afzetmarkten en zullen uiteindelijk hun mijnbouwindustrieën zien inzakken

olie- en gaswinning zullen stoppen. Maar de effecten van circulariteit zullen nog even op zich laten wachten. Het einde van mijnbouw is nog lang niet in zicht. Sterker nog, de energietransitie zal voor bepaalde grondstoffen juist tot meer mijnbouw leiden. Het zijn echter andere grondstoffen dan in de fossiele economie. Voor iedere elektrische auto is rond de zes kilo kobalt nodig voor de batterijen en tot tien keer meer koper dan voor een benzineauto. Voor de productie van windturbines zijn grote hoeveelheden grondstoffen nodig zoals koper, nikkel en ijzer. De regio's die beschikken over deze grondstoffen (denk aan Chili, Bolivia, DR Congo en Zambia) zouden weleens van de transitie kunnen profiteren. De werkgelegenheid kan toenemen in die landen door banen in de mijnbouw en de toeleverings- en dienstenindustrie. De overheden kunnen (indien ze ervoor zorgen dat de bedrijven eerlijk belast worden) meer publieke investeringen doen. Maar inclusieve ontwikkeling komt niet vanzelfsprekend voort uit een economie die leunt op grondstoffenhandel. Het kwartje kan dus twee kanten opvallen: als de mijnbouwindustrie zich niet verantwoordelijk gaat gedragen en de overheid hier niet nauw op toeziet, zullen deze regio's niet profiteren, maar enkel verliezen.

Anticipeer op de transitie

Zoals Limburg sterk afhankelijk was van kolen, zijn regio's over de hele wereld afhankelijk van hun productie van grondstoffen; of het nu gaat om de ijzerproducerende regio's in Zuid-Afrika en Brazilië of de steenkool- en tinproducerende regio's van Indonesië. Het tot stilstand laten komen van deze industrieën, op de korte tot middellange termijn voor fossiel of de wat langere termijn voor de winning van metalen, betekent dat banen wegvallen en economische activiteit wegtrekt. Zeker als

de overheid niet de capaciteit, middelen of wil heeft om te voorkomen dat de bevolking de prijs voor de transitie betaalt. De landen en regio's die sterk afhankelijk zijn van hun grondstoffenindustrie dienen deze afhankelijkheid nu al af te bouwen en hun economieën verder te diversifiëren. Het voorbereiden op een transitie lijkt echter niet vanzelfsprekend. Dat zagen we ook in Limburg. In 1964, een jaar voordat Den Uyl de sluiting van de mijnen aankondigde, kregen de mijnen nog staatssubsidie – van sluiting leek geen sprake.

Het ontwikkelen van een zogeheten 'transitie routekaart' helpt de overheid en andere betrokkenen zich voor te bereiden op de mogelijke consequenties van de transitie. Samen kunnen zij bepalen hoe zij de fossiele industrie het beste kunnen uitfasen of hoe de tijdelijke groei naar grondstoffen voor de energietransitie kan bijdragen aan inclusieve ontwikkeling. Ze zouden kunnen besluiten om te investeren in lokale waardetoevoeging door niet alleen ruwe grondstoffen maar ook bewerkte metalen te exporteren. Binnen een circulair model worden de kansen per een land geïdentificeerd. Plannen kunnen worden gemaakt om zelf 'urban mines' te creëren waardoor landen straks niet afhankelijk zijn van het buitenland voor de import van gerecyclede materialen.

Helaas zien we dat veel overheden wegstappen van de transitieopgave die hen wacht. Zolang steenkool in landen als Australië en Zuid-Afrika door de overheid wordt gezien als dé sleutel tot armoedebestrijding in de komende decennia, is er weinig ruimte voor het ontwikkelen van eerlijke transitieplannen.

Conflictmineralen

De aanpak van transitie in regio's afhankelijk van grondstoffenwinning is in de eerste plaats een nationale aangelegenheid. Maar ook inkopende landen hebben een rol te spelen.

Zolang de EU nog sterk leunt op de winning van primaire grondstoffen voor onder andere de energietransitie, dient er aandacht te zijn voor oplossingen om de grondstoffenwinning eerlijker en schoner te organiseren. Een eerlijke(re) grondstoffenwinning kan worden aangejaagd via de internationale handel en ontwikkelingssamenwerking. Bijvoorbeeld door in te zetten op goed bestuur in landen en eerlijke EU handels- en belastingverdragen. De Europese wetgeving voor conflict-mineralen, die EU-inkopers van ruwe grondstoffen verplicht om na te gaan waar de mineralen vandaan komen en onder welke omstandigheden deze werden gemijnd, richt zich nu alleen op tin, tantaal, wolfram en goud. Deze wet moet worden uitgebreid met mineralen die nodig zijn voor onze energietransitie, zoals koper en kobalt. Hierdoor komt er ook in deze mineraalketens meer transparantie en meer druk op de producerende landen en mijnbouwbedrijven om eerlijker te produceren.

Belastingontwijking

Nederland heeft als een van de grootste inkopers van grondstoffen in Europa zelf ook verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen voetafdruk. Mijnbouwbedrijven die opereren in ontwikkelingslanden weten Nederland goed te vinden om belasting te ontwijken. Ontwikkelingslanden lopen hierdoor miljarden mis. Er is nog onvoldoende vooruitgang geboekt om belastingontwijking tegen te gaan. Nederland heeft zich onlangs aangesloten bij het *Extractive Industries Transparency Initiative*. Hierdoor moeten bedrijven die in Nederland grondstoffen winnen nu publiekelijk rapporteren over hun belastingen. Mijnbouwbedrijven die alleen een brievenbusfirma hebben in Nederland, hoeven dat echter niet te doen. Nederland zou zijn rol als financiële *hub* meer moeten aanwenden om verantwoordelijk gedrag bij (mijnbouw)bedrijven te stimuleren.

Vorig jaar lanceerde de Neder-

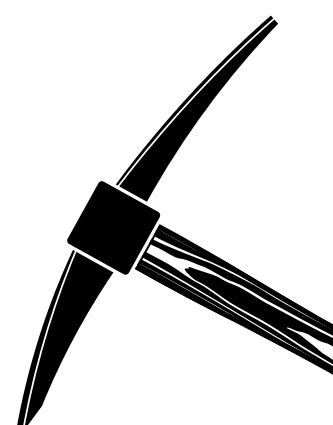
landse overheid de *Responsible Mining Index*. In deze index worden mijnbouwbedrijven beoordeeld op basis van hun ecologische, sociale en economische effecten op de producerende gemeenschappen en landen. Een van de indicatoren waarop de bedrijven worden getoetst, gaat specifiek over 'post-mine closure' (wat gebeurt er nadat een mijn gesloten is?). De mijnbouwbedrijven scoorden gemiddeld slecht. De Nederlandse industrie is als geheel een van de grootste Europese inkopers van grondstoffen uit ontwikkelingslanden. Nederland moet er via regelgeving voor zorgen dat de industrie bij de inkoop hogere eisen stelt aan mijnbouwbedrijven om milieu en sociale standaarden na te leven, en om binnen de mijnbouwsector beter beleid af te dwingen over hoe zij na sluiting van de mijnen de omgeving achterlaten.

Vergeeten verliezers

De meeste politieke partijen in Nederland zijn inmiddels om: ook zij pleiten nu voor een grondstoffentransitie. Dat is een goede ontwikkeling, en progressieve partijen kunnen dat mede op hun conto schrijven. Echter, er is een risico dat dit louter vanuit het Nederlandse of Europese perspectief wordt bekeken, terwijl veel van de kosten gedragen zullen worden in de producerende landen. Er zullen verliezers van deze transitie zijn in ontwikkelingslanden, maar ook potentiële winnaars. Het gaat erom dat Nederlandse bedrijven, maatschappelijke organisaties en de overheid daar meer oog voor hebben. De vorige heilige graal, die van de globalisering, kende veel 'vergeten' verliezers. Laten we in het huidige 'transitiedenken' deze groep niet vergeten. Juiste groenen en progressieven dienen aandacht te vragen voor de mogelijke verliezers van deze transitie. Een eerlijke transitie is mogelijk, maar komt niet vanzelf. ✕

→ Een eerlijke transitie heeft ook aandacht voor het herstellen van huizen in Groningen en het voorkomen van torenhoge werkloosheid en armoede in de koperregio in Zambia.

Literatuur

Marcia Luyten, *Het geluk van Limburg (2018)*, De Bezige Bij
 Maria van der Heide en Judith Sargentini, *Bezweer de Grondstoffenclock (2015)*, <https://wetenschappelijkbureaugroenlinks.nl/artikel-tijdschrift/bezweer-de-grondstoffenuloek>
The Growing Role of Minerals and Metals for a Low-Carbon Future (2017), *Wereldbank* <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2017/07/18/clean-energy-transition-will-increase-demand-for-minerals-says-new-world-bank-report>

Hoe technologie zorg daadwerkelijk kan verbeteren

Technologie wordt vaak gezien als dé oplossing voor het toenemende personeelstekort in de zorg. Het risico bestaat daarbij dat technologie een doel op zich wordt, en menselijk contact naar de achtergrond verdwijnt. Zorg wordt pas slim wanneer technologie persoonlijke aandacht versterkt in plaats van vervangt.

Met 'eenvoudige' technologische innovaties, zoals zorgverlening via videoverbinding, GPS-systemen, maar ook met zelfdenkende robots en zorgverlening in *virtual reality*.

De verwachtingen zijn hooggespannen. Slimme ondersteuning waardoor mensen langer thuis kunnen wonen. Slimme wijken waar technologie bijdraagt aan sociale cohesie. En bovenal: slimme zorgverleners. Onderzoek van KPMG voorspelt dat in het jaar 2040 ruim 300.000 ouderen zorg mislopen als we geen zorgrobots inzetten. Technologie kan echter de nodige ongewenste gevolgen met zich meebrengen, met name als het gaat

Slimme bij menselijk

Een bloempot, een matras en een medicijndoos. Ogenscheinlijk neutrale voorwerpen, te vinden in ieder huis. Maar in de toekomst zijn dit mogelijk de nieuwe zorgverleners. De bloempot, een verbloemde zorgrobot, geeft op gezette tijden geprogrammeerde teksten door aan mevrouw De Vries. Het matras analyseert hoe meneer Pietersen slaapt en hoe vaak hij uit bed stapt. De medicijndoos geeft aan wanneer en hoeveel medicijnen mevrouw Jansen op een dag moet innemen. Deze zorgverleners zijn dag en nacht beschikbaar, ontlasten mantelzorgers en verzamelen data om ziektes te voorkomen of genezen. Door experts en beleidsmakers wordt technologie vaak gezien als dé oplossing voor het toenemende tekort aan zorgverleners.

om kwetsbare groepen. De inzet van robots tegen eenzaamheid kan het gevoel van eenzaamheid juist vergroten. GPS-systemen, bedoeld om de vrijheid te vergroten, werken soms juist onrust en achterdocht in de hand. Maar vooral de inzet van 'neutrale technologie' kan onbedoeld leiden tot een afstandelijkere relatie tussen zorgverlener en cliënt, wanneer deze technologie taken als aankleden, wassen en maaltijdvoorziening overneemt. Beleidsmakers in de zorg dienen zich goed bewust te zijn van deze gevolgen, om te voorkomen dat 'slimme zorg' op den duur meer kwaad dan goed doet. Juist wanneer inzet van technologie gedreven wordt door bezuinigingen. Want de negatieve gevolgen van slimme zorg komen vervolgens voor de

→ Zorgrobot Tessa.
Beeld: Tinybots.

rekening van professionals, cliënten én mantelzorgers.

Passend, zinvol en belangrijk

Zorgethicus Andries Baart stelt dat goede zorg per definitie is afgestemd op de patiënt of cliënt. De zorggever en zorgontvanger komen in gesprek tot antwoorden op de vraag welke vorm van ondersteuning en zorg passend, zinvol en belangrijk zijn. Persoonlijke aandacht is geen extraatje maar een noodzaak. Mensen voelen zich gezien, gehoord en serieus genomen. Tweede Kamerlid Corinne Ellemeet (GroenLinks) verwoordt het in haar initiatiefnota *Lachend Tachtig* als volgt: “Goede

(VWS) op de inzet van technologie, zoals hij beschrijft in zijn actieprogramma *Eén tegen Eenzaamheid*: “*Als de technologie doet wat de technologie kan doen, dan kan de mens weer doen wat alleen de mens kan doen, namelijk zinvol contact leggen.*” Deze uitspraak gaat voorbij aan de impact die technologie heeft op relaties in de zorg en ondersteuning. Zorgtechnologie is meer dan het uitbesteden van bepaalde taken aan robots. De inzet van technologie moet, zoals ook GroenLinks beoogt, zorgverlening juist versterken. Zinvol contact is een randvoorwaarde om technologie op de juiste manier toe te passen, aangezien technologie het

de juiste manier van handelen, waarbij artsen, zorgverleners, patiënten en mantelzorgers continue de zorgrelatie herijken op basis van wat er in de praktijk gebeurt. We moeten dus altijd eerst de vraag stellen of er wel technologie nodig is. Wat is de impact van technologie op menselijke waardigheid? Hoe voorkomen we dat technologie primair wordt ingezet vanuit economische noodzaak, en zorgen we ervoor dat zorg en ondersteuning er ook daadwerkelijk beter door worden?

Manuela Buursink en Marion de Rooij, wijkverpleegkundigen bij zorgorganisatie HilverZorg, benadrukken →

zorg begint contact

door KLAAS GOMMERS

zorg voor ouderen stelt het leven van ouderen en hun gezondheid centraal. Gezondheid bestaat uit meer dan alleen het fysieke, en dus medische, domein. Gezondheid gaat ook over mentaal welbevinden, het dagelijks functioneren en het meedoen in de samenleving. Deze invalshoek vraagt om een andere, bredere blik in de zorg en daarbuiten. En bovenal om een actievere betrokkenheid van ouderen zelf bij het bepalen wat nodig en wenselijk is.” Technologie kan hieraan een bijdrage leveren, zolang er een bewezen meerwaarde is voor de kwaliteit van leven, de kwaliteit van zorg en de verbinding tussen zorgverleners en welzijnswerkers, aldus GroenLinks.

De logica van GroenLinks verschilt van de visie van minister De Jonge van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

werk van zorgprofessionals radicaal beïnvloedt. Zorgtechnologie dient bij uitstek om mensen te verbinden, sociale cohesie in de zorg te vergroten en om mensen uit te nodigen mee te doen aan de samenleving.

‘Ik doe het gewoon in mijn broek’

Bij de inzet van nieuwe technologieën moet de vraag centraal staan welke zorg of ondersteuning wanneer gewenst is – iets wat zorgverleners, mantelzorgers, cliënten en patiënten zich altijd dienen af te vragen. Volgens Annemarie Mol, filosoof en antropoloog aan de Universiteit van Amsterdam, moet hierbij verder gekeken worden dan de vraag wie de beslissing neemt. Bij ziekte blijft het altijd zoeken naar

-Klaas Gommers is bestuurskundige en historicus en werkzaam als public affairs professional in Den Haag. Daarnaast is hij vanuit Wetenschappelijk Bureau GroenLinks betrokken bij het project ‘Handvest voor de Slimme Stad’.

→ De Japanse regering hoopt dat tegen het jaar 2020 vier van de vijf zorgbehoevende ouderen hulp van robots hebben geaccepteerd.

Literatuur

Andries Baart (2018). *De ontdekking van kwaliteit. Theorie en praktijk van relationeel zorggeven*, p. 72 (het resumé). Amsterdam: SWP.

<https://groenlinks.nl/nieuws/ieder-een-verdient-het-om-lachend-tachtig-te-worden>

Heijst, A. van (2005). *Menslievende zorg. Een etbische kijk op professionaliteit*.

Mol, A. (2006) *De logica van het zorgen*. Actieve patiënten en de grenzen van het kiezen. Amsterdam: Van Gennep

Niemeijer, A. (2014). *Technologie voor kwetsbare mensen: hoe onschuldig is een elektronische medicijn doos?*

<https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/kpmg-zonder-robots-in-2040-geen-zorg-voor-veel-ouderen-.htm>

Pols, J. Willems, D. (2010) *Innovation and evaluation: taming and unleashing telecare technology*

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/eenzaamheid/documenten/publicaties/2018/03/20/actieprogramma-een-tegen-eenzaamheid>

het belang van betekenisvol menselijk contact. “Als zorgverlener merken wij het als iemand zich anders begint te gedragen. Daarom zijn wij geen fan van videobellen. We zien alleen iemands gezicht, dus kunnen niet afgaan op lichaamshouding. Hierdoor kunnen wij ons werk minder goed doen. Juist tijdens een huisbezoek krijgen wij een volledig beeld van de mate en vorm van ondersteuning en zorg die nodig zijn.” De afgelopen jaren hebben de wijkverpleegkundigen verschillende vormen van technologie bij cliënten uitgetoetst. Met wisselende resultaten. “Een goed voorbeeld is de zorgrobot *Tessa* die we een tijdje hebben geprobeerd bij een cliënt met dementie.” Deze ‘bloempot’ stelt vragen die vooraf zijn ingesteld door de zorgverlener. “In het begin vond zij het prachtig. Een pratende bloempot! Maar naarmate de tijd vorderde, begon ze weerstand te voelen. Als wij vervolgens langskwamen, zei mevrouw: ‘Ik doet het gewoon in mijn broek!’ als *Tessa* vroeg of ze al naar het toilet was geweest. Robots kunnen dus nooit de zorgverleners vervangen.”

Bij HilverZorg is er subsidie beschikbaar voor de inzet van nieuwe technieken. Wijkverpleegkundigen kunnen zelf testen of deze meerwaarde bieden: “Over de Medido [een elektrische medicijn doos, KG] zijn wij zeer tevreden. Door dit hulpmiddel hoeven wij niet drie keer per dag langs te komen om medicijnen toe te dienen. Dat scheelt tijd voor ons en biedt de patiënt meer zelfstandigheid.” Onderzoek van zorgethicus Alistair Niemeijer van de Universiteit voor Humanistiek laat echter zien dat ook ogenschijnlijk eenvoudige, ‘neutrale’ technologie zoals een elektronische medicijn doos kan leiden tot verkeerde zorg. Niemeijer wijst op voorbeelden van cliënten die het systeem ‘omzeilen’ en afwijken van het ‘Medido-script’. Er is niemand die controleert of de client de medicatie daadwerkelijk inneemt. De zorgverleners zien geen reden tot zorg, terwijl de cliënt wellicht structureel medicatie

misloopt. Buursink en De Rooij benadrukken dan ook dat er altijd vinger aan de pols wordt gehouden. “Als wij merken dat iemand medicijnen niet meer inneemt, dan werkt de Medido dus niet meer. Soms hebben mensen evenveel behoefte aan zorg als aan sociaal contact. Dan is het juist fijn dat wij dagelijks langs kunnen komen.”

Reconfiguratie

Een veelgehoord argument is dat techniek zorgverleners tijd bespaart. Dat is echter zeer de vraag. Uit onderzoek blijkt dat het professionals juist meer tijd kost om cliënten te begeleiden bij het gebruik van nieuwe technologieën. Deze vragen namelijk om ‘reconfiguratie’, oftewel: vernieuwing van de zorg waarbij alle betrokkenen andere rollen moeten gaan vervullen. Als mantelzorgers en cliënten dankzij de technologie zelf een deel van de zorg overnemen, verandert dat de relatie met de professional. Ook moeten zorgverleners bepalen wie deze verantwoordelijk wel of niet (meer) aankan. Zorgverleners moeten leren hoe zij verzamelde data kunnen gebruiken in hun werk en hoe zij zich verhouden tot nieuwe technologie.

‘Slim’ versus ‘zorg’

Door een harde scheiding tussen technologie en mens, tussen ‘slim’ en ‘zorg’, verdwijnen waardevolle discussies over zorg en ondersteuning naar de achtergrond. Zeker als slimme zorg vooral goedkoper moet zijn. Hierdoor ontstaat het gevaar dat technologie een doel op zich wordt in de zorg, waardoor de dialoog over de kwaliteit van de zorg niet meer wordt gevoerd. Bij slimme zorg wordt menselijk contact versterkt door technologie, in plaats van vervangen. De overheid, gemeenten en zorgorganisaties moeten erop toezien dat technologie dienend is en blijft aan zorg en ondersteuning. Niemand zit immers te wachten op ‘slimme’ zorg die meer kwaad dan goed doet. X

In deze rubriek komt Simon Otjes naar aanleiding van wetenschappelijk onderzoek tot verrassende inzichten.

CV

SIMON OTJES

OPLEIDING

Studeerde en promoveerde in de politicologie.

WERKT

Als kiezersonderzoeker bij GroenLinks.

DAARNAAST

is hij wetenschappelijk medewerker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden.

Een stem op een vrouw

Na het slotdebat voor de Provinciale Statenverkiezingen merkte cabaretier Dolf Jansen op dat er tijdens de turbulente verkiezingscampagne één zekerheid bestond: "Een stem op een vrouw is een stem op een vrouw." Binnen het huidige kiesstelsel is dat inderdaad een feit. Maar in het door de commissie-Remkes voorgestelde alternatieve kiesstelsel kan een stem op een vrouw zomaar een stem op een man betekenen. Hoe zit dit?

In ons huidige kiesstelsel stemt iedereen op een persoon. Na het tellen van de stemmen worden de Kamerzetels eerst verdeeld onder de kandidaten die meer dan een kwart van de kiesdrempel hebben gehaald; bij de Tweede Kamerverkiezingen ongeveer 17.000 stemmen. Daarna worden ze verdeeld op volgorde op de lijst. Nederlandse kiezers, zo toonden politologen Van Holsteyn en Andeweg aan, maken steeds vaker gebruik van voorkeursstemmen. Vooral vrouwen doen dit, om meer vrouwen in de Tweede Kamer te krijgen.

De Commissie-Remkes stelt nu voor kiezers de mogelijkheid te geven ofwel te stemmen op één kandidaat, of op de lijst als geheel. De te verdelen zetels worden dan gesplitst in twee blokken: één voor mensen met de lijststem en één voor mensen gekozen met voorkeursstemmen. Als een partij genoeg stemmen heeft voor tien zetels en de verhouding lijststemmen-personenstemmen is 60-40 procent, gaan zes zetels naar kandidaten op volgorde van de lijst en vier naar de overgebleven kandidaten, op volgorde van voorkeursstemmen.

Dit klinkt sympathiek: een kandidaat hoeft niet over de arbitraire grens van 17.000 stemmen heen om verkozen te worden. Degene met de meeste voorkeursstemmen die niet op basis van de lijstvolgorde gekozen wordt, komt er in – of dit nu 200 of 200.000 stemmen zijn. Maar bovendien kunnen mensen aangeven het team dat de partij voorstelt, in stand wensen te houden.

Het nadeel zit hem echter precies in wat Dolf Jansen stelde: een stem op een persoon moet bijdragen aan de verkiezing van die persoon. Stel, een partij heeft tien zetels gekregen. 90 procent van de stemmen gaan naar de lijst en 10 procent naar met voorkeur gekozen personen. Er wordt dan een zetel vrijgemaakt voor één persoon. En stel, de kiezers die stemden op een persoon zijn te verdelen in een groep die graag een extra vrouw in de Kamer wil en eentje die graag een Twent wil. De eerste groep stemde op een vrouw uit Amsterdam en de tweede groep op een man uit Borne. Als de Amsterdamse vrouw 51% van de stemmen krijgt, krijgen de mensen die op de Twentse man stemden niet wat ze willen: er komt een extra Randstedeling in de Kamer. Als de Twentse man 51% van deze stemmen krijgt, krijgen de mensen die op de vrouw hebben gestemd niet wat ze willen: er komt een extra man in de Kamer.

Onder het kiesstelsel dat de Commissie-Remkes voorstelt, kan een stem op een vrouw de kans dus groter maken dat een man in de Kamer komt. En sneuvelt er nog een zekerheid in die zo turbulente verkiezingstijd. X

Literatuur

Remkes, Johan et al. (2018)

Large Drempels Hoge Dijken.

Amsterdam: Boom.

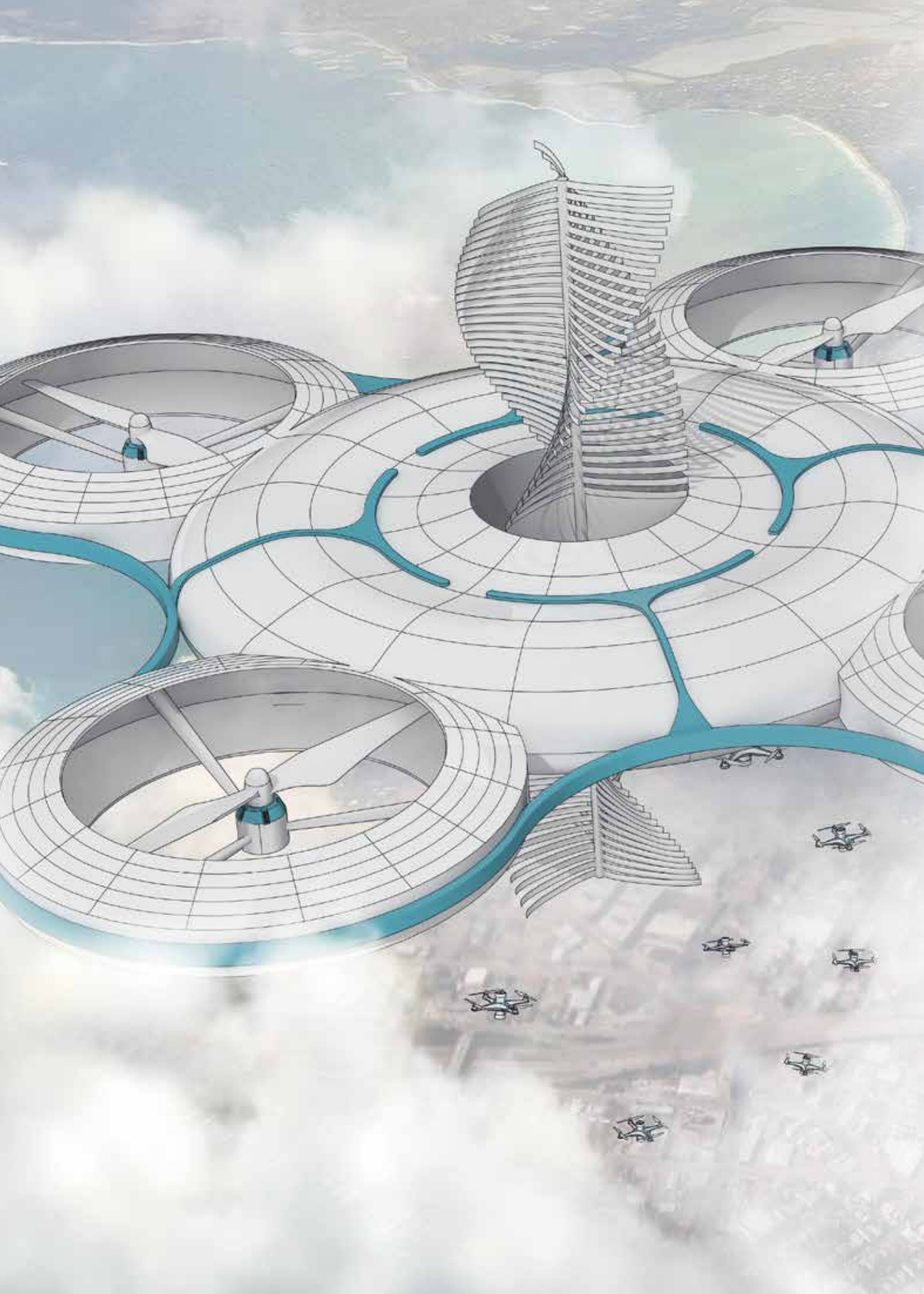
Van Holsteyn, Joop en Rudy

Andeweg (2012) *Tweede Orde*

Personalisering: Voorkeurs-

stemmen in Nederland. Res

Publica 54(2): 163-192

Transitie- politiek

Ongemakkelijke keuzes voor structurele verandering

Als het aan het Amsterdamse stadsbestuur ligt, komen auto's die rijden op benzine en diesel vanaf 2030 de stad niet meer in. Het plan van het bestuur klinkt radicaal en daadkrachtig, maar zal zonder een positieve maatschappijvisie en slimme transitiestrategie vooral weerstand oproepen en verzanden in kleine stapjes. Niet het verbeteren van het bestaande en het formuleren van oplossingen – zoals het Amsterdamse plan – moeten uitgangspunt zijn van duurzame transitie, maar in het geval van vervoer een inclusief, leuker, schoner en minder ruimte vragend stedelijk mobiliteitssysteem. Een pleidooi voor een transformatieve politiek met scherpe eisen, ongemakkelijke keuzes en expliciete beloften.

–**Derk Loorbach** is hoogleraar sociaaleconomische transitie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en directeur van onderzoeksinstituut DRIFT, dat zich bezighoudt met duurzaamheidstransities.

door DERK LOORBACH

Jet Stream Catcher

Een nieuw transportsysteem

De Jet Stream Catcher kreeg een eervolle vermelding in de Post Fossil City contest, de zoektocht onder creatieven naar hoe we wonen, werken en ons verplaatsen in een stad die niet langer verslaafd is aan olie, gas en kolen. Deze competitie werd in 2017 georganiseerd door de Urban Futures Studio van de Universiteit Utrecht. De Jet Stream Catcher focust op de transitie van huidige niet-duurzame energie productie naar klimaatneutrale duurzame vormen. In plaats van het herzien van huidige productie technieken, is het doel om een compleet nieuwe manier van energieopwekking te ontwikkelen, met een bron die tot nu toe niet gebruikt wordt. Het project is van Yujie Wang, Bryn Martin, Linru Wang en Tian Wei Li. [Zie ook postfossil.city](http://postfossil.city)

Eindelijk staan onderwerpen als klimaat, biodiversiteit, waterkwaliteit en sociale gelijkheid centraal in politieke discussies. De partijen die hiervoor jarenlang hebben gelobbyd, zoals GroenLinks, zijn daarmee terechtgekomen in het centrum van de macht en krijgen nu zelfs de handen op elkaar voor een klimaatwet en CO₂-belasting. Maar met de toegenomen urgentie van en aandacht en steun voor deze onderwerpen, nemen ook de weerstand en maatschappelijke polarisatie toe. Burgers roeren zich in hun verzet tegen windmolens, het afpakken van gehaktballen of het vervangen van de gasketel. Partijen als Forum voor Democratie bestormen niet alleen de provincie en Senaat, maar vormen ook een krachtig tegengeluid in de Tweede Kamer en media tegen 'klimaatdrammers'. Met partijen als VVD en CDA, die vooral de verworvenheden van de vrije consument, de fossiele markt en de industriële landbouw verdedigen, lijkt politiek gezien vooral het kleine compromis haalbaar. Voortgang op duurzaamheid lijkt een weg van kleine stapjes die wel betaalbaar moeten blijven.

'Wie betaalt de rekening?'

Doorgaans ontstaat ook al snel discussie over wie de rekening moet betalen van transities in energie, mobiliteit of voedsel: 'het bedrijfsleven' of 'de burger'. 'De overheid' moet dat vervolgens bepalen en ervoor zorgen dat de energietransitie niet te ontwrichtend en duur wordt. Dergelijke discussies doen echter geen recht aan de complexiteit van de huidige duurzaamheidstransities. Bij dit soort transities zijn onder bedrijven, burgers én overheden zowel progressieve als conservatieve krachten aanwezig, en zijn baten en kosten structureel onvoorspelbaar. Transities worden nu behandeld als projecten die uit het niets gerealiseerd moeten worden, wat vooral de suggestie wekt dat de overheid de regie kan en moet hebben in transities en deze planmatig kan implementeren met maatregelen-

pakketten en klimaatakkoorden. Daarmee volharden politiek en beleid in de zelfgecreëerde illusie van maakbaarheid en dreigen transities vast te lopen in de modder van de polder. Ik pleit ervoor de complexiteit en het momentum van maatschappelijke transities te omarmen en de fundamentele politieke strijd die transities in wezen zijn, proactief aan te gaan vanuit een sterke vooruitgangsvisie.

Schoksgewijze verandering

Een transitie in een maatschappelijke context wordt gedefinieerd als een fundamentele, schoksgewijze verandering binnen een zogenaamd 'regime': de dominante cultuur (discours, wereldbeelden, waarden, verwachtingen), structuur (regels, technologie, organisaties, economische randvoorwaarden) en praktijken (gedrag, keuzes, acties) binnen een maatschappelijk deelsysteem (energie, zorg, voedsel, mobiliteit). Waar achteraf gezien een transitie doorgaans ervaren wordt als een revolutionaire systeemverandering, kan deze op de korte termijn door veel mensen gezien worden als geleidelijk en evolutionair. Historische voorbeelden hiervan zijn de overgang naar de industriële landbouw, individuele automobilititeit, centrale fossiele energie of gespecialiseerde zorg. Transities stuiten doorgaans op gevestigde belangen, opgebouwde routines en posities, regels en organisaties. Tegelijk verandert de omgeving en ontstaat daarmee druk op die gevestigde regimes. Deze druk gaat op een bepaald moment het aanpassingsvermogen van die regimes te boven en leidt dan tot interne spanningen. Hierop wordt vaak al heel vroegtijdig geanticipeerd door individuen en partijen die experimenteren met ander gedrag, op zoek gaan naar nieuwe technologie of businessmodellen, of alternatieve visies ontwikkelen. Deze drie factoren (toenemende omgevingsdruk, intern vastgelopen regimes en opbouwende competitie van alternatieven) kunnen na verloop van tijd leiden tot een

schoksgewijze systeemverschuiving, inclusief afbraak van oude structuren (zie illustratie op p. 54).

Momenteel zien we in allerlei sectoren de tekenen van destabilisatie en emergentie: oude patronen en vanzelfsprekendheden komen ter discussie te staan, de positie van gevestigde belangen en partijen wordt bedreigd en concurrerende alternatieven komen op. Met onzekerheden en onvoorspelbaarheid tot gevolg: op welke manier nieuwe structuren, normen en gedragspatronen zullen ontstaan en met welke (sociale, ecologische en economische) effecten, is volstrekt onduidelijk en onbestuurbaar in traditionele zin. De overheid en de manier waarop we in Nederland beleid maken, zijn per definitie een 'regime', gericht op het verbeteren van het bestaande via controleerbare en kostenefficiënte maatregelen. Dit belemmert niet alleen de ruimte voor exponentiële groei, maatschappelijke zelforganisatie en processen van 'al doende leren', maar ontkent ook dat op die manier vooral gevestigde opvattingen en economische belangen het tempo en de richting van de transitie dicteren. Het transitieperspectief maakt echter duidelijk dat zowel het verzet tegen zulke fundamentele systeemveranderingen als het 'managen' van transitie vanuit gevestigde (beleids)structuren zinloos is: dat wat niet duurzaam of vol te houden is, zal vroeger of later toch in een fase van schoksgewijze verandering terechtkomen. Het huidige momentum vraagt geen gepolder, maar een transitiepolitiek gericht op publieke waarden als gezondheid, geluk en welzijn.

'Onduurzaam' en 'onvolhoudbaar'

Transitiepolitiek zou moeten starten vanuit de principiële 'onduurzaamheid' en onrechtvaardigheid van het nu dominante economische model: economische ongelijkheid, afbraak van biodiversiteit en ecosystemen, het ondermijnen van de kansen van toe-

komstige generaties, en de voorrang die gevestigde belangen en partijen krijgen in het vormgeven van beleid. Gewenste alternatieven én kwetsbare groepen (beide gemarginaliseerd) worden structureel uitgesloten, niet beloofd of actief tegengewerkt. Het huidige momentum hangt samen met de 'onvolhoudbaarheid': niet alleen beginnen de negatieve effecten tot oplopende veranderdruk te leiden, maar ook worden alternatieve oplossingen langzamerhand gemeengoed. Transitiepolitiek gebruikt dit momentum om tot een fundamenteel betere maatschappelijke toekomst te komen: een volledig duurzame energievoorziening, een natuurinclusieve landbouw, emissieloze deelmobiliteit en een sociale economie. De politiek formuleert en omarmt dit soort ambities, maar dient daarnaast de structurele en institutionele condities te scheppen waarin ze gerealiseerd kunnen worden. Dat kan alleen als politici veel scherper vasthouden aan die gewenste richting (publieke gezondheid, ruimtewinst, betaalbaarheid, werkgelegenheid, sociale cohesie) en van daaruit proactief de strijd aangaan met gevestigde opvattingen, belangen en routines, en slim werken aan institutionele verandering en nieuwe condities en instituties. Los van de vraag of dat binnen de huidige politieke context 'realistisch', 'haalbaar' of 'electoraal slim' is.

Gehaktbal

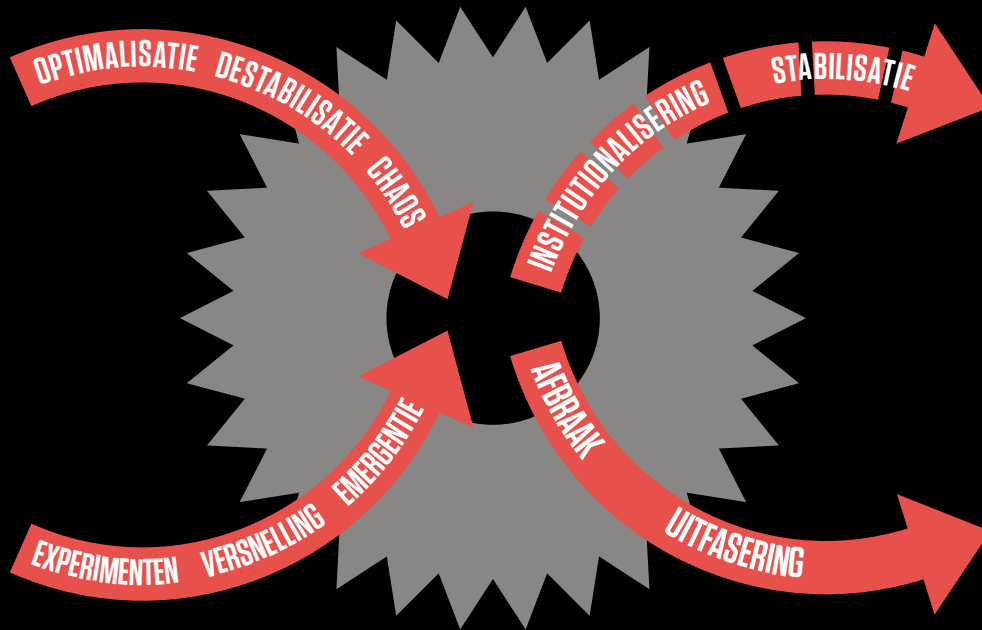
In discussies over minder vlees, subsidies voor elektrisch rijden of aardgasvrije huizen ontstaat zowel bij politieke partijen, in de media als in het maatschappelijk debat vaak het gevoel dat het te snel, te hard en te veel ten koste van de burger gaat. Dat het 'eerlijk' moet en 'waanzin' is van 'groene klimaatdraken' die 'onze gehaktbal afpakken'. Zowel media als politieke partijen kapitaliseren zo een breder maatschappelijk ongenoegen en dragen bij aan de verwarring die transitie en dit tijdsgewricht toch al met zich meebrengen. Want het is im- →

Veel fundamenteeler is de opgave om de auto structureel minder te gebruiken, door auto's te delen en voor andere vervoermiddelen te kiezen

Via chaos naar stabilisatie

Iedere transitie begint met experimenten. De verandering versnelt, institutionaliseert en stabiliseert zich pas wanneer deze sterk concurrerend is met het bestaande systeem. Dit traditionele systeem zal eindeloos proberen te optimaliseren, vervolgens destabiliseren, chaos creëren en uiteindelijk afnemen en uitfaseren.

mers zowel feitelijk te constateren als historisch begrijpelijk dat ons huidige financieel-economisch systeem en het belastingstelsel volledig zijn ingericht op het faciliteren van fossiele, lineaire economische groei. Energiebelastingen en accijnzen op benzine zijn het gevolg van politieke keuzes uit het verleden. Zo betalen huishoudens intussen substantieel meer belasting over de energie die ze gebruiken dan grote energieverbruikers in de industrie. Dat is logisch gezien de historische inzet op economische vooruitgang, maar niet in de huidige tijd waarin uitstoot nog steeds beperkt wordt belast (zeker CO₂) en enorme private winsten worden gemaakt ten koste van mens en milieu. Zo boekte Shell in 2018 netto meer dan 20 miljard dollar winst.

Dat steeds meer Nederlanders moeite hebben hun energierekening

of benzine te betalen, heeft in die zin ook meer te maken met historische keuzes en bestaande regimes dan dat het een gevolg is van (voorgenomen) transitiebeleid. Het is dan ook wrang om te zien dat juist de populistische retoriek van 'transitie ten koste van de burger' zo effectief is in het mobiliseren van maatschappelijke onrust en dat gevestigde politieke partijen vooral inzetten op meer beleid, akkoorden en maatregelen om vanuit het bestaande te verbeteren. In de praktijk komt dat neer op het faciliteren van gevestigde partijen en het formuleren en implementeren van oplossingen. Dan gaat het direct over kosten en baten, meetbare of verwachte effecten, wat de burger niet allemaal extra moet betalen en hoe dat allemaal gerealiseerd zou moeten worden. Het bestaande regime staat niet ter discussie en het

gaat dus niet over, bijvoorbeeld, de belangen van de overheid zélf in de huidige fossiele, lineaire economie.

Elektrisch rijden

Illustratief zijn de discussies over mobiliteit, voedsel en warmte. Op het gebied van mobiliteit richt het huidige beleid zich vooral op de verschuiving naar elektrische auto's, nadat voorstellen als rekeningrijden en een lagere maximumsnelheid er politiek niet doorheen kwamen. De transitie naar elektrisch is in de auto-industrie ondanks lang verzet toch op gang gekomen, en het Nederlandse stimuleringsbeleid draagt hieraan hoogstens marginaal bij; de verschuiving zal toch wel plaatsvinden. Veel fundamenteeler is de opgave om de auto structureel minder te gebruiken, door auto's te delen en voor andere vervoermiddelen te kiezen. We gebruiken

Duurzaamheidstransitie

auto's inefficiënt (90 procent van de tijd niet), ze vragen onevenredig veel ruimte, veroorzaken flinke maatschappelijke schade. Tegelijk zijn autobezit en -gebruik volledig maatschappelijk geïnstitutionaliseerd: van onkostenvergoedingen voor autogebruik tot gebruik van publieke middelen voor gesubsidieerd parkeren, het aanleggen van autowegen en het faciliteren van allerlei voorzieningen voor individuele automobilititeit. Waar blijft de partij die aangeeft dat we rond 2030, zeker binnen de Randstad, naar volledig emissieloze en collectieve mobiliteit gaan en dus individueel fossiel autobezit stapsgewijs gaan uitfaseren? En dat dat voor iedereen goedkoper, leuker en gezonder is, veel ruimte schept voor groen en andere activiteiten en tenslotte ook nog goed is voor de klimaatambities?

In het landbouwdebat is de druk op meer efficiency en beperking van milieueffecten volledig geïnstitutionaliseerd. Zelfs de Landbouwvisie van minister Schouten, die pleit voor een kringlooplandbouw, raakt niet aan uitputting van de bodem, verlies aan biodiversiteit, onhoudbaarheid van de intensieve veehouderij, overmatige vleesconsumptie, obesitas of het gemak waarmee de markt ons ongezonde consumptie opdringt. Ondanks de macht van de wereldwijde voedselindustrie is onder een sterk groeiende groep consumenten, producenten en marktpartijen een 'eiwittransitie' ingezet, werkt een groeiende groep agrariërs volgens natuurlijke principes die bijdragen aan herstel van bodemkwaliteit en biodiversiteit, ontstaan nieuwe platforms die producent en consument in directe verbinding brengen en burgers laten deelnemen in de voedselproductie, en zetten steden in op voedselvisies en het stimuleren van stadslandbouw. Waar blijft de partij die zegt dat een positieve impact op natuurlijk kapitaal het uitgangspunt moet zijn van zowel de productie als consumptie van voedsel?

In de warmtediscussie en de beweging 'van het gas af' is eenzelfde

spanning te zien. Nu eindelijk onder druk van Groningse protesten en de duurzaamheidsagenda aardgas in de gebouwde omgeving geleidelijk wordt uitgefaseerd, is het voorgestelde alternatief vooralsnog restwarmte uit de industrie. Zowel in Amsterdam als Rotterdam is die beweging een verlengde van het bestaande: de fossiele industrie en afvalverbranding produceren restwarmte en de infrastructuur om deze in te zetten in de gebouwde omgeving is al in ontwikkeling. Maar deze oplossing kent een technologische uitwerking (hoge temperatuur, grootschalig), economisch model (marktmonopolies) en ecologische impact (fossiele bronnen) die potentieel problematisch zijn. Alternatieve routes, zoals grootschalige industriële isolatie of lage-temperatuur coöperatieve warmte, gebaseerd op principes van besparing, duurzaamheid en democratisch eigendom, krijgen nauwelijks serieuze kansen. Waar blijft de partij die aangeeft dat we de komende twintig jaar volledig overgaan naar duurzame democratische warmte en dus stapsgewijs marktgedreven fossiele warmte gaan uitfaseren?

Politiek probleem

Deze drie voorbeelden leggen een fundamenteel politiek probleem bloot: dat alle gevestigde partijen, inclusief GroenLinks, tot nu toe nog niet echt in staat zijn om maatschappelijke transitiedynamiek te omarmen en te verbinden aan een nieuw, positief vooruitgangsperspectief dat maatschappelijke innovatie richting en snelheid geeft. Dat vraagt namelijk ook een politieke en beleidstransitie van een regime dat nu vooral reactief is, gericht op consensus en kleine verbeterstapjes vanuit het bestaande. De aard en dynamiek van transitie die ontstaan vanuit de grote complexe maatschappelijke problemen vragen het tegenovergestelde: een regime dat de meeste energie steekt in het proactief schetsen van richting en randvoorwaarden op de

→ **Amsterdammers leven gemiddeld 13 maanden korter door vieze lucht.** Daarom kondigde de gemeente Amsterdam in mei het Actieplan Schone Lucht aan. Belangrijkste onderdeel: vervoersmiddelen die niet uitstootvrij zijn, mogen vanaf 2030 de bebouwde kom niet meer in, ook personenauto's en motoren.

Transitiepolitiek zou moeten starten vanuit de principiële 'onduurzaamheid' en onrechtvaardigheid van het nu dominante economische model

56

DE HELLMING • NR 2 2019

Literatuur

www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-environ-102014-021340

Zie voor overzicht transitieonderzoek:

www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-environ-102014-021340

<https://decorrespondent.nl/7823/de-nederlandse-overheid-en-de-olie-en-gasindustrie-zoek-de-verschillen/291552124809-f8487367>

lange termijn, en op de korte termijn vooral selectief gewenste praktijken faciliteert en ongewenste praktijken uitfaseert door de institutionele randvoorwaarden aan te passen.

Neem al die mensen en organisaties die zich uit eigen beweging al lang inzetten voor sociale en ecologische verduurzaming als vertrekpunt. Stop radicaal met het in stand houden en faciliteren van fossiel gedrag, op welke manier dan ook. Zet vol in op schone en eerlijke mobiliteit, radicale reductie van energiebehoefte en volledige verduurzaming zo dicht mogelijk bij de bron, een dieet op basis van de seizoenen en maximaal 20 procent dierlijke eiwitten, volledige verduurzaming van productie door het uitfasen van gif en niet-herbruikbare materialen, en een sociale economie op basis van solidariteit, delen en gedeelde waarden.

Hoe mensen dat praktisch in hun eigen omgeving vormgeven, is volledig afhankelijk van de context: de geografie, cultuur, mensen en aanwezige grondstoffen. De juiste oplossingen zullen mensen en ondernemers, gefaciliteerd door lokale beleidsmakers, samen moeten uitvinden door te experimenteren, leren en ontwikkelen. Op nationaal niveau betekent dit juist sterke sturing op een richting: volledig emissieloos, positief voor ecologie en biodiversiteit, minimaal gebruik, afvalloos en circulair. Vasthouden aan die richting helpt om alle concrete pogingen, initiatieven en alternatieven in deze richting te bundelen en te versterken. Maar het legt ook de basis voor een politieke agenda richting het afbouwen van alles wat niet past, bijvoorbeeld door te werken aan:

- Eerlijke prijzen voor voedsel, energie en grondstoffen
- Volledig en per direct uitfasen van fossiele steunstructuren als belastingkortingen, subsidies, vrijstellingen en compensatie
- Afbouw van alle staatsdeelnemingen in de fossiele energie

- Uitfasen van op fossiele en pesticiden gebaseerde monocultuur in landbouw
- Afbouw van de intensieve veehouderij
- Krimp van de luchtvaart in combinatie met eerlijke prijzen

Bovenstaande maatregelen moeten worden ingezet als steun in de rug voor al die ondernemers, burgers, activisten en andere partijen die uit eigen beweging al lang het duurzame pad zijn ingeslagen. Die beweging is per definitie in ontwikkeling: er is geen blauwdruk voor de oplossing. De opdracht is dan ook het formuleren van een eigen transformatieve politiek: met een inhoudelijk scherpe eigen agenda en leiderschap gekenmerkt door ongemakkelijke keuzes, sturing op gedragsverandering, maar ook door de beloften van duurzaamheidstransities heel expliciet te maken. Juist GroenLinks zou hiertoe in staat moeten zijn. De partij zou meer perspectief moeten scheppen en de gewenste transitie mogelijk moeten maken, in plaats van de nadruk te leggen op het probleem en het vinden van oplossingen. De recente ambitie vanuit het Amsterdamse stadsbestuur om de fossiele mobiliteit in de stad uit te faseren is wat dat betreft illustratief. Dit initiatief is zeer te prijzen en in lijn met de al ingezette dynamiek in de autobranche, maar is tegelijk volledig neergezet als beleid tegen fossiele automobilisten – het bestaande.

Schets in plaats daarvan de route naar een stedelijk mobiliteitssysteem. Bijvoorbeeld door fietsen, openbaar vervoer en voetgangers prioriteit te geven en door aanvullend een stadsdekkend deelaanbod van voertuigen op maat (van step, bakfiets en scooter tot tweezitter en Tesla) de norm te maken. Niet alleen is dat voor iedereen goedkoper en leuker en levert het enorme ruimtewinst en gezondheidsverbetering op, maar toevallig kost het ook nog veel minder grondstoffen en kan dit volledig fossielvrij. Dat moet de belofte zijn van transitiepolitiek. ✕

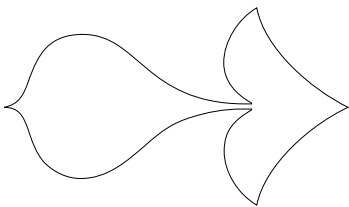
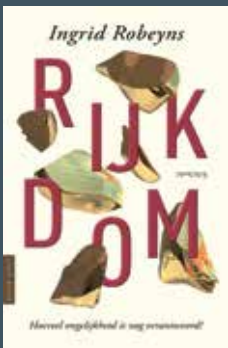

Lezen

57

DE HELING • NR 2 2019

RECENSIES

Rijkdom Ingrid Robeys pag. 58 • ***De onbevoonbare aarde***
David Wallace-Wells pag. 62 • ***Empty Planet*** Darrell
Bricker en John Ibbittson pag. 64 • ***Klimaatmanifest*** Bas
Eickhout pag. 66 • ***Verloren land*** Ece Temelkuran pag. 66

Extreme rijkdom is niet alleen schadelijk voor de democratie maar ook voor het klimaat. In de praktijk is rijkdom namelijk niet verenigbaar met onze ecologische plichten. Er zijn dan ook voldoende redenen om een extra beroep te doen op de allerrijksten in de strijd tegen klimaatverandering.

Laat rijken betalen voor strijd tegen klimaatverandering

Als iemand rijk wordt omdat hij gefraudeerd, anderen misleid of uitgebuit heeft, keuren we dat af. Maar een rijke ondernemer die zich aan de wet houdt, kan doorgaans op onze bewondering rekenen. En wie rijk wordt doordat hij een fortuin erft, heeft gewoon geluk. Critici worden al snel 'jaloers' genoemd. Het is niet voor niets dat VVD-prominenten zoals Hans Wiegel en Mark Rutte hogere belastingen op grotere vermogens de 'jaloeziebelasting' noemen.

Onlangs publiceerde ik het boekje *Rijkdom. Hoeveel ongelijkheid is nog verantwoord?* Daarin beargumenteer ik dat bovenstaande reacties de plank mislaan omdat ze over het hoofd zien dat extreme rijkdom een moreel en maatschappelijk probleem is. Laat ik duidelijk zijn: ik zeg niet dat rijkdom intrinsiek slecht is en dat het beter zou zijn als we allemaal heel eenvoudig en zonder enige luxe zouden leven. Tot op zekere hoogte is rijkdom een goede zaak omdat het voor de meeste men-

sen een sleutel is tot een beter leven. Veel zaken die het leven interessanter maken, kosten geld. Maar er is een 'rijkgrensgrens', waarboven de voordelen van nog meer rijkdom voor de rijke zelf niet meer opwegen tegen de nadelen en risico's voor de samenleving.

Over de hoogte van die rijkgrensgrenzen kunnen we van mening verschillen, en deze is onderwerp van politiek debat. Uit onderzoek dat ik samen met collega's uitvoerde, bleek dat 66 procent van de Nederlanders vindt dat wie een villa met zwembad, een extra huis in Zuid-Frankrijk, twee luxe auto's en een half miljoen aan spaargeld bezit en vijf keer per jaar op vakantie kan gaan, boven de rijkgrensgrens zit. Een vermogen van een miljoen vindt 82 procent van de Nederlanders veel meer dan nodig voor een goed leven. Een vermogen van 70 miljoen (het kleinste vermogen in de Quote 500), ligt volgens 96,5 procent van de Nederlanders boven de rijkgrensgrens. Omdat deze grens geen natuurfenomeen is, en in tegenstelling tot de armoedegrens niet correspondeert met de minimale levensstandaard, is een exacte rijkgrensgrens niet vast te stellen. Dat neemt niet weg dat we ons wel iets kunnen voorstellen bij het bezitten van zoveel geld dat extra vermogen geen effect meer heeft op de levensstandaard, en waarvan de maatschappelijke nadelen aanzienlijk zijn.

Democratische risico's

Het eerste nadeel van extreme rijkdom is dat het de kern van de democratie in gevaar brengt, namelijk het principe van politieke gelijkheid dat stelt dat iedereen een gelijke stem zou moeten hebben in de collectieve besluitvorming (direct dan wel via representatie). Wie heel veel geld bezit, heeft veel meer mogelijkheden om de besluitvorming te beïnvloeden. Hij – of zij, maar de meeste superrijken zijn mannen – kan zorgen dat zijn favoriete kandidaat of partij voor een politiek ambt meer middelen heeft om campagne te voeren, geld kan uitgeven

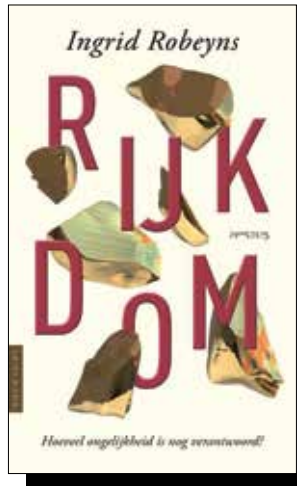
—Ingrid Robeyns is econoom en filosoof, en hoogleraar Ethiek van Instituten aan de Universiteit Utrecht.

aan professionele lobbyisten om het beleid te beïnvloeden, kan denktanks oprichten, filmproducties kan sponsoren, of bijzonder hoogleraren kan financieren.

Uiteraard zijn er al maatregelen getroffen om te zorgen dat financiële macht zich niet onbeperkt kan vertalen in politieke macht. We hebben wetgeving op de partijfinanciering en anti-monopoliemaatregelen zodat niemand alle commerciële televisiezenders kan opkopen. Maar omdat niet alles te reguleren is, niet iedereen zich aan de wet houdt, de naleving van wetten niet altijd even grondig gecontroleerd wordt en geld ook op informele manieren ingezet kan worden om politieke macht uit te oefenen, blijft het risico bestaan dat democratische principes worden ondermijnd.

Ecologische grenzen

Een tweede reden waarom extreme rijkdom maatschappelijk ongewenst is, is dat dit niet te verenigen is met onze ecologische plichten: de plichten die we hebben om de natuur te beschermen en niet méér te nemen van de natuurlijke hulpbronnen dan ons eerlijke deel. In theorie is rijkdom best met die plichten verenigbaar, namelijk indien iemand rijk is geworden op een manier die de natuur niet beschadigt en wanneer diegene daarna zijn rijkdom niet aanwendt om zeer veel te consumeren. Maar in de praktijk komt dit nauwelijks voor. Vele rijken zijn rijk geworden dankzij milieubelastende productie, internationale handel die tot uitstoot van CO₂ leidt, of productie en verkoop van goederen waarin verschillende onderdelen van aardolie verwerkt zitten. Uit onderzoek weten we dat de rijksten vele malen meer broeikasgassen uitstoten dan de niet-rijken dankzij hun grote huizen (vaak meer dan één), meerdere auto's, en soms ook een eigen jacht en vliegtuigen. Lucas Chancel en Thomas Piketty stelden dat de rijkste 1 procent van de wereld wel 300 ton broeikasgassen per persoon per jaar

Rijkdom. Hoeveel ongelijkheid is nog verantwoord?
Ingrid Robeyns
Prometheus, 2019

Dezelfde rijkdom levert indien gelijker verdeeld meer welvaart en welzijn op

uitstoot, tegenover een gemiddelde van tussen de 10 en 20 in Europa en Noord-Amerika.

Deze redenering heeft echter een venijnig staartje. Vanuit het perspectief van de broeikasgasreductie die nodig is om het klimaat te stabiliseren, stoten niet alleen de rijksten maar zowat alle inwoners van Nederland op dit moment veel te veel broeikasgassen uit. Als we dus vinden dat we de plicht hebben klimaatverandering af te remmen en ons voor te bereiden op de gevolgen, creëert dit verantwoordelijkheden voor ieder van ons om ons consumptiepatroon aan te passen zodat we elk jaar 10 procent minder broeikasgassen uitstoten via onze consumptie, tot minder dan een ton per jaar tegen 2050. Hiervoor zijn structurele maatregelen nodig die veel effectiever zijn dan alleen rekenen op vrijwillige gedragsaanpassingen. Maar ook als we bijvoorbeeld via belastingen aangespoord worden om minder te vliegen en minder vlees en zuivel te eten, is het aanpassen van onze consumptiepatronen noodzakelijk. Dus ook met structurele verandering blijft die persoonlijke opdracht gewoon van kracht.

Sterkste schouders, zwaarste lasten

Wel zijn er twee redenen waarom we een beroep mogen doen op de rijken om een forse bijdrage te leveren aan klimaatadaptatie en -mitigatie - niet alleen in Nederland maar wereldwijd.

De eerste reden is dat velen rijk zijn geworden met commerciële activiteiten waarbij ze niet gecompenseerd hebben voor de ontstane milieuschade. Hadden ze dat wel gedaan, dan was de winst en dus hun persoonlijke fortuin veel kleiner geweest. Een deel van het persoonlijke fortuin van superrijken, maar ook van rijke ondernemingen, is dus onbetaalde compensatie voor milieuschade: die kan nu alsnog →

Er is een 'rijkdomsgrens', waarboven de voordelen van nog meer rijkdom voor de rijke zelf niet meer opwegen tegen de nadelen en risico's voor de samenleving

gestort worden in de Nederlandse en mondiale klimaatfondsen.

De tweede reden is dat in tijden van uitzonderlijke urgentie en crisis de sterkste schouders doorgaans de zwaarste lasten dragen. Dat was zo, fiscaal gezien, in de VS na de Tweede Wereldoorlog, en dat zouden we nu ook kunnen vragen van de rijken en superrijken. Nu zullen er best superrijken zijn die ontkennen dat we een klimaatcrisis hebben. Daaruit vloeit de opdracht voort om deze kleine groep mensen niet de ruimte te geven het hele publieke debat te kapen, en ons bewust te zijn van propagandatechnieken om onwaarheden te verspreiden en twijfel te zaaien.

Meer welvaart en welzijn

Een derde nadeel van extreme rijkdom is dat dezelfde rijkdom indien gelijk verdeeld meer welvaart en welzijn oplevert. Dat is een klassiek inzicht van zowel publieke economen als politiek filosofen: de waarde voor ons individuele welzijn van elke bijkomende euro wordt steeds kleiner. Als je twee samenlevingen vergelijkt die hetzelfde produceren, maar waar in het eerste land de financiële ongelijkheid groter is dan in het tweede land, is het welzijn en de welvaart in het eerste kleiner.

Nu zijn er allerlei redenen waarom volledige gelijkheid van uitkomsten moeilijk te verdedigen is. Vanuit een moreel of politiek filosofisch standpunt is het sterker om het principe van gelijke kansen te verdedigen, en niet het principe van gelijke uitkomsten. Wie het liever rustiger aan doet, of wie graag een groot deel van zijn tijd besteedt aan hobby's of een beroep wil uitoefenen waar geen maatschappelijke vraag naar is, moet niet verwachten dat hij hetzelfde inkomen zal ontvangen als de leerkracht of verpleegkundige die 38 uur per week werkt. Daarnaast hebben we als samenleving ook mensen nodig in beroepen die risicovol of onprettig zijn, of die grote verantwoordelijke-

den vergen; dat zijn legitieme redenen om mensen beter te belonen. Er zitten echter grenzen aan de grootte van die beloningsverschillen.

Ook voor mensen die via ondernemerschap of door toeval rijk zijn geworden, geldt dat zij met hun geld heel veel goeds zouden kunnen doen als ze een deel van hun fortuin zouden aanwenden om de mensen met pech in het leven te ondersteunen en meer kansen te geven.

Zuurverdiende centjes

Nu is de reactie op bovenstaande argumenten te voorspellen: ja, de wereld zou wellicht beter af zijn als de democratie robuuster was, het milieu minder beschadigd en de medemens minder hulpbehoevend, maar dat betekent nog niet dat de samenleving zomaar de zuurverdiende centjes van de rijken mag afpakken. Iedereen had ondernemer en dus rijk kunnen worden.

Dat antwoord is niet alleen feitelijk onjuist, maar ook gebaseerd op een aanvechtbaar mens- en wereldbeeld. Het is feitelijk onjuist omdat veel rijkdom niet via ondernemerschap wordt verworven maar doordat iemand toevallig rijke ouders had. En aangezien de erfbelasting een stuk lager is dan de belasting op arbeidsinkomen, en het erven van een onderneming tot op zekere hoogte is vrijgesteld van erfbelasting, kunnen we ons afvragen hoe rechtvaardig zo'n belasting eigenlijk is. Daarnaast zijn er voor zeer vermogende Nederlanders fiscale sluiproutes om persoonlijke fortuinen om te zetten in ondernemingskapitaal, waardoor de erfgenamen van de zeer rijken procentueel veel minder zullen betalen. Deze vormen van belastingontwijking zijn zeker niet in de geest van de wet.

Veel fundamenteeler is het mens- en wereldbeeld waarop dit antwoord is gebaseerd: namelijk de visie dat wie iets op de markt verdient, dit ook moreel gezien verdiend heeft. Veel successen van ondernemers zijn echter mogelijk gemaakt door de stabiele maatschappelijke structuren, uitvin-

→ De overtuiging dat de samenleving niet zomaar de zuurverdiende centjes van de rijken mag afpakken, is gebaseerd op een aanvechtbaar mens- en wereldbeeld. Illustratie door Elis Wilk voor *The Green European Journal*.

dingen, infrastructuur en kennis die voorgaande generaties voor ons achtergelaten hebben. Vaak is die maatschappelijke erfenis te danken aan de inzet van mensen die het publiek belang boven hun persoonlijke belang stelden, of door investeringen en ontdekkingen die met belastinggeld gefinancierd zijn. Het zou voor veel van de hedendaagse rijken knap lastig zijn om even rijk te worden in een samenleving zonder die kennis, infrastructuur en welvaart.

Ten slotte kunnen we ons afvragen welke rol geluk in ons leven speelt. Waar en wanneer we geboren worden, onze ouders en leerkrachten, onze talenten – dat alles hebben we zelf niet gekozen, maar heeft wel een grote invloed op onze kansen in het leven. Mensen die het financieel gezien hebben gemaakt, mogen heus trots zijn op hun inspanningen en resultaten en daarvoor worden beloond. Maar de geluksfactor zou ons moeten overtuigen om rijkdom binnen de perken te houden. Zoals Bill Gates het onlangs in een interview zei: 'Ik verdien mijn fortuin niet. Niemand verdient het.' Ook hij benadrukte de rol van structuren,

toeval en de rol van mensen met wie hij samenwerkte, en pleitte voor meer progressieve belastingen.

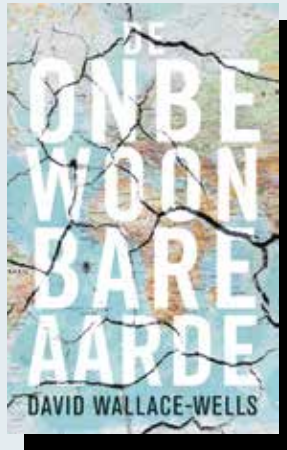
Fiscale veranderingen

Toen ik het verzoek kreeg om voor de reeks *Nieuw Licht* op... een bijdrage te schrijven over rijkdom, was de opdracht om in ongeveer 10.000 woorden over dat thema te reflecteren. Maar zelfs nadat ik 15.000 woorden had geschreven en echt moest stoppen, had ik nog niet alle redenen kunnen bespreken waarom te grote rijkdom een maatschappelijk probleem is. Zo is er nog het argument dat extreme rijkdom het westerse gelijkheidsprincipe ondergraaft, en dat het ook onwaarschijnlijk is dat steenrijken en mensen zonder economisch kapitaal elkaar als 'gelijken' zullen beschouwen. Redenen genoeg waarom extreme rijkdom een maatschappelijk probleem is en waarom we na moeten denken over fiscale veranderingen. Maar ook hoe we de sociale en economische instituties van de samenleving zodanig kunnen inrichten dat economische ongelijkheid binnen de perken blijft. X

Literatuur

- Chancel, Lucas en Thomas Piketty. 2015. *“Carbon and Inequality: From Kyoto to Paris”*; Paris School of Economics: Mimeo
- Maagt, Sem de, en Ingrid Robeyns. 2017. *“Overerving en erfbelasting: een ethische analyse”*. Ethische Annotatie #3, Utrecht, Ethiek Instituut, 24 pp. Online op <https://www.uu.nl/nieuws/ethische-annotatie-overerving-en-erfbelasting>
- Sunderland, Ruth en Oliver (2019), *‘I’ve paid Stobn in taks but it should have been more!’: Microsoft founder Bill Gates, 63, says he and the rest of the world’s richest ‘don’t deserve’ their fortunes* online op <https://www.dailymail.co.uk/news/article-6697351/Microsoft-founder-Bill-Gates-says-rest-worlds-richest-dont-deserve-fortunes.html>
- Institute for Global Environmental Strategies (2019), *1.5 Degree-lifestyles. Targets and Options for Reducing Lifestyle Options Blueprint*. Online op <https://pub.iges.or.jp/pub/15-degrees-lifestyles-2019>
- Robeyns, Ingrid (2019), *Rijkdom. Hoeveel ongelijksheid is nog verantwoord?* Amsterdam: Prometheus
- Robeyns, Ingrid, Tanja van der Lippe, Vincent Buskens en Nina Vergeldt (2018), *“Vinden Nederlanders dat er grensen aan rijkdom zijn?”* Economisch-Statistische Berichten, 103(4765), pp. 399-4020

-Rik Leemans is leerstoelhouder van de Milieusysteemanalysegroep bij Wageningen University. Hij leidt interdisciplinaire onderzoeksprojecten over mondiale milieuveranderingen en ontwikkelt brede transitiebenaderingen om milieuproblemen te verminderen en duurzaamheid te stimuleren.

De onbewoonbare aarde
David Wallace-Wells
De Bezige Bij, 2019

De onbewoonbare aarde van David Wallace-Wells wekte de indruk van een urgent boek dat de effecten van klimaatverandering feitelijk beschrijft en ook een goed handelingsperspectief bevat. Dat laatste ontbreekt, en ook de feitelijkheid laat te wensen over.

door RIK LEEMANS

Zelf doe ik al bijna dertig jaar onderzoek naar de oorzaken en gevolgen van en oplossingen voor klimaatverandering. Als mede-auteur van het klimaatpanel IPCC heb ik mede getracht de vraag 'wat is gevaarlijke klimaatverandering' te beantwoorden. Deze analyse heeft politici geholpen om het klimaatdoel van Parijs, een wereldwijde opwarming van minder dan 2°C, te definiëren. Het IPCC heeft in zijn laatste rapport duidelijk gemaakt dat de gevolgen bij een mondiale opwarming van 1.5°C beduidend minder zijn dan bij 2°C en dat boven 2°C schade en aanpassingskosten exorbitant stijgen. Het rapport laat ook zien dat zowel het 1.5°C- als het 2°C-doel technisch en economisch nog steeds haalbaar zijn. Klimaatverandering kan door snelle en verregaande uitstootvermindering dus opgelost worden, net als zure regen of het ozongat.

Bosbrand

Helaas kom ik na lezing van *De onbewoonbare aarde* van een koude kermis thuis. De pakkende eerste zin 'Het is erger dan je denkt, veel erger' zet de toon. Het boek is alarmistisch en biedt helaas nauwelijks hande-

lingsperspectief. In de ogen van Wallace-Wells zijn veel recente catastrofale gebeurtenissen het gevolg van klimaatverandering. Dit strookt niet met gangbare wetenschappelijke inzichten. Een enkele storm, overstroming, misoogst of bosbrand kan nooit louter worden verklaard door de waargenomen mondiale of regionale klimaatverandering. Weliswaar is het waarschijnlijk dat de kans op dergelijke gebeurtenissen toeneemt (de kans op de warme, droge zomer van 2018 was honderd jaar geleden nagenoeg nul, nu is deze kans eens in de twintig jaar en over vijftig jaar eens in de drie jaar), maar andere factoren, zoals luchtverontreiniging, veranderd bosbeheer en landgebruik, spelen ook altijd een belangrijke rol. Wallace-Wells bagatelliseert deze factoren. Hierdoor overdrijft hij vaak de rol van klimaatverandering en rukt hij de feiten uit hun verband. Zo stelt hij dat het zuurstofloze zee-water langs vele kusten het gevolg is van opwarming en dat dit proces versterkt wordt door nutriëntentoevoer (stikstof en fosfor) via rivieren. Op zich lossen er minder gassen op in warmer water – als je water

Alarmistisch klimaatboek schiet doel voorbij

aan de kook brengt, zie je boven 90°C gasballetjes vrijkomen – maar bij een temperatuurstijging van bijvoorbeeld 27.1°C naar 27.6°C is dit effect verwaarloosbaar. Algenbloei is door de hogere nutriëntenconcentraties echter overdadig. De algen geven overdag zuurstof af aan het water (fotosynthese), maar verbruiken 's nachts alle zuurstof weer (ademhaling), zodat vissen en andere organismen sterven. Zuurstofloos zeewater is een gevolg van overbemesting en niet van klimaatverandering. Door dit soort 'klok-klepel'-fouten is zijn boek onbetrouwbaar.

Huis-tuin-en-keukenpsychologie

In de sectie 'De klimaatcaledoscoop' verklaart Wallace-Wells met behulp van huis-tuin-en-keukenpsychologie waarom veel politici, journalisten en leken niet in klimaatverandering geloven, waarom alarmisme niet zal werken en waarom technologische oplossingen de voorkeur lijken te hebben. Hij springt in deze hoofdstukken echter van de hak op de tak en legt niet al zijn argumenten even goed uit. Aandacht voor andere milieuproblemen, zoals de plastic soep en de bijen- en insectensterfte, leidt volgens hem af van het klimaatprobleem en die problemen zijn daarom niet relevant. Dit is een bizar argument. Ik zie juist dat dergelijke problemen ontstaan als gevolg

van dezelfde milieudruk van alle menselijke activiteiten. Het aanpakken van al deze regionale en mondiale problemen kan juist leiden tot win-winsituaties. Aan het eind van deze sectie bespreekt Wallace-Wells de relatie tussen mens en natuur. Hier bouwt hij voort op het werk van verschillende activisten en filosofen, maar een samenhangende of bruikbare theorie, zoals bijvoorbeeld Bruno Latour in zijn recente boek *Facing Gaia* heeft ontwikkeld, komt niet tot stand. Wallace-Wells' 'klimaatcaledoscoop' geeft geen nieuwe inzichten die tot een innovatief handlingsperspectief leiden.

De laatste sectie 'Het antropische principe' gaat over de verantwoordelijkheid van de mensheid om het klimaatprobleem op te lossen. Op pagina 282 staat 'dat we op dit moment al beschikken over alle middelen om klimaatverandering een halt toe te roepen', maar deze stelling wordt niet verder uitgewerkt. Adaptatiemaatregelen om de weerbaarheid tegen allerlei klimaateffecten te vergroten (bijvoorbeeld het aanleggen van dijken en terpen of het ontwikkelen van droogtebestendige gewassen) worden niet genoemd. Wallace-Wells hoopt uiteindelijk dat de mensheid eensgezind in actie zal komen. Met de grote sociale en economische ongelijkheden in de wereld zie ik dat voornamelijk niet gebeuren. Ik geloof

Aandacht voor andere milieuproblemen zou afleiden van het klimaatprobleem. Dit is een bizar argument

meer in de bereidheid en acties van enkele bezorgde wereldleiders, bedrijven, steden en studenten en leerlingen om een snelle transitie te maken naar efficiëntere, duurzame en circulaire energie- en productiesystemen.

Wallace-Wells heeft een boek heeft geschreven dat bij velen inspirerend is, maar helaas het klimaatprobleem en mogelijke oplossingen ervoor erg fragmentarisch, onvolledig en soms onjuist beschrijft. De oorzaken van klimaatverandering zijn lokaal, nationaal en internationaal; de gevolgen zijn mondiaal, regionaal en lokaal; en vragen dus om lokale, nationale en internationale oplossingen. Overheden, bedrijven en burgers zullen allemaal een bijdrage moeten leveren aan deze oplossingen en hierbij zullen enkele plekken in de wereld inderdaad onbewoonbaar worden – droge gebieden worden droger – maar andere juist weer bewoonbaar. Helaas draagt dit boek door zijn alarmistische toon nauwelijks bij aan de acceptatie van alle noodzakelijke klimaatoplossingen. X

Literatuur

Leemans, R. & P. Vellinga. 2017. *The scientific motivation of the internationally agreed 'well below 2°C' climate protection target: a historical perspective.* Current Opinion in Environmental Sustainability 26–27: 134–142.

IPCC. 2018. *Global Warming of 1.5°C.* An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. World Meteorological Organization, Genève.

Latour, B. 2017. *Facing Gaia: Eight Lectures on the New Climatic Regime.* Wiley, Londen.

Quizvraag: de wereld telt vandaag 2 miljard kinderen van 15 jaar of jonger. Hoeveel zullen er zijn in het jaar 2100?

- A. 4 miljard
- B. 3 miljard
- C. 2 miljard

De dreiging van een leeglopende planeet

Die vraag stelde de vermaarde Zweedse hoogleraar Hans Rosling enkele keren aan zijn publiek op lezingen en conferenties en nooit kreeg hij het goede antwoord. Vrijwel iedereen gaat ervan uit dat het aantal kinderen in de wereld zal groeien. Klopt niet: volgens prognoses van de Verenigde Naties zal het aantal kinderen stabiliseren. Het goede antwoord is C.

De wereldbevolking groeit en zal deze eeuw nog blijven groeien: van het huidige aantal van 7,7 miljard mensen, tot 9,8 miljard in 2050 en 11,2 miljard in 2100, aldus de jongste voorspellingen van de VN uit 2017. Maar dan is de groei eruit. Het aantal mensen zal niet verder stijgen, maar stabiliseren of zelfs afnemen.

Darrell Bricker en John Ibbitson, de auteurs van *Empty Planet*, zijn het daar volstrekt niet mee eens. Hun voorspelling is dat de groei eerder zal ophouden en sterker zal teruglopen. Rond 2100 zullen er slechts 7 miljard mensen zijn, en dat aantal neemt hoogstwaarschijnlijk verder af. Ze wijzen erop dat het vruchtbaarheidscijfer, het aantal kinderen dat een vrouw gemiddeld krijgt in haar leven, nu al in

tal van landen spectaculair terugloopt. Om een populatie op lange termijn op peil te houden, moet dat vruchtbaarheidscijfer net iets boven 2 liggen, 2,1 om precies te zijn. Het wordt de 'vervangingsgraad' genoemd: wanneer ouders overlijden, hebben ze precies genoeg kinderen voortgebracht om hun plaats in te nemen en blijft de omvang van de bevolking stabiel.

Alle deskundigen zijn het er inmiddels over eens dat Europa het eerste continent zal zijn waar de bevolking zal krimpen. Maar Bricker en Ibbitson wijzen er op dat het vruchtbaarheidscijfer óók op andere continenten soms tot ver beneden de vervangingsgraad aan het teruglopen is. Zelfs waar dat niet gebeurt, zoals in het Midden-Oosten en tal van landen in Sub-Sahara-Afrika, stellen ze vast dat vrouwen minder kinderen krijgen dan volgens de voorspellingen van de VN.

Volgens Bricker en Ibbitson lijden de voorspellingen aan *recency bias*: de overtuiging dat de toekomst niet of nauwelijks van het recente verleden af zal wijken. Fout. Ten eerste houdt de VN geen rekening met het tempo van verstedelijking in de wereld en ten tweede wordt het tempo waarin jonge vrouwen toegang tot onderwijs krijgen, en de gevolgen daarvan, onderschat.

Niet meer dan twee

'Het brein is het belangrijkste reproductieorgaan,' aldus Wolfgang Lutz, een Weense demograaf die bij Bricker en Ibbitson de eerste twijfel zaaide over de voorspellingen van de VN. Uit empirisch onderzoek blijkt dat vrouwen die onderwijs krijgen, via de media hun kennis van de wereld verbreden en voldoende keuzevrijheid genieten, zelden voor meer dan twee kinderen kiezen. Cruciaal is dat vrouwen door dergelijke veranderingen in de sociale omgeving heel anders over kinderen krijgen zijn gaan *denken*. Onderwijs speelt in die mix een belangrijke rol.

-Pieter Pekelharing is hoogleraar politieke en sociale filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

Een andere demograaf die Bricker en Ibbitson van mening deed veranderen, was de Noorse academicus Jørgen Randers. Randers was coauteur van *The Limits to Growth* en maakte zich ooit zorgen over bevolkingsgroei in plaats van -krimp. Net als Lutz is hij er van overtuigd geraakt dat de wereldbevolking onder de 8 miljard zal blijven. Meer dan Lutz wijst Randers op de effecten van verstedelijking. Nu al woont de helft van de wereldbevolking in steden en die trend neemt eerder toe dan af. In steden is de kans op werk groter en daarnaast bieden steden avontuur en vrijheid. Ook arme vrouwen zonder onderwijs krijgen in de stad minder kinderen. In een sloppenwijk is er simpelweg weinig plaats voor grote gezinnen.

Nairobi en Brussel

De interessantste passages in *Empty Planet* bestaan uit gesprekken die de auteurs wereldwijd met jonge vrouwen voerden. Of het nu in een sloppenwijk in New Delhi was, een ziekenhuis in São Paulo, of tijdens een maaltijd met jonge professionals in Brussel of Nairobi, overal gaven de vrouwen te kennen dat ze hooguit twee kinderen wilden en daar liever mee wachtten tot zij en hun partner voldoende inkomen hadden om hun kinderen te kunnen laten studeren.

Voor het eerst dreigt er wereldwijd een bevolkings*simplosie* in plaats van een bevolkings*explosie*. Niet noodgedwongen, maar omdat mensen ervoor kiezen. Hoe 'liberaler' een samenleving, zo suggereren Bricker en Ibbitson, hoe groter de kans dat het vruchtbaarheidscijfer tot de vervangingsgraad of zelfs daaronder daalt.

Alleen immigratievriendelijke landen als Canada en (tot voor kort) de VS zijn op dit moment in staat hun bevolking op peil te houden. Wie immigratie afwijst, heeft volgens Bricker en Ibbitson twee 'opties'. De eerste zou je 'religieus-fundamentalistisch' kunnen noemen: beschouw het krijgen van kinderen als een heilige

Empty Planet:
The Shock of Global
Population Decline
Darrell Bricker en
John Ibbitson
Penguin, 2019

Ook arme vrouwen zonder onderwijs krijgen in de stad minder kinderen. In een sloppenwijk is er simpelweg weinig plaats voor grote gezinnen

plicht, ontmoedig abortus, herstel de macht van het patriërchaat en geef vrouwen geen toegang tot de arbeidsmarkt. Dat werkt. In orthodox-religieuze gemeenschappen krijgen vrouwen bovengemiddeld veel kinderen. De tweede optie is 'liberaal': regel langdurig ouderschapsverlof voor beide ouders, zorg voor goedkope voor- en buitenschoolse opvang, compenseer de inkomensderving die onvermijdelijk met het krijgen van kinderen gepaard gaat, wijs mannen regelmatig op hun zorgplichten en behoud het carrièreperspectief voor vrouwen. Dat werkt, maar zeker is het niet. Er is, tot slot, een derde optie die de auteurs niet noemen. Je kunt vrouwen *dwingen* kinderen te krijgen. Noem dat de *Handmaid's Tale*-optie [naar de dystopische roman van Margaret Atwood over een land geleid door een totalitair regime van christelijke fundamentalisten waarin vrouwen, onderworpen aan een mannelijke elite, als voornaamste taak hadden het baren van zoveel mogelijk kinderen, PP]. Voorlopig is dat alleen fictie.

Maar waarom zou je eigenlijk een bevolking op peil willen houden? Vraag het de millennials. In een samenleving waarin de bevolking terugloopt en vergrijsst, zijn er minder banen, zullen mensen tot op hoge leeftijd moeten werken, zijn de vaste lasten ongekend hoog, wordt de zorg onbetaalbaar, staan de pensioenen onder druk en is er weinig sociale zekerheid. Wat ecologie betreft is de terugloop van de bevolking misschien gunstig, maar economisch gezien voorspelt het niet veel goeds. Sociaal gezien staan we op de drempel van een nieuwe tijd. Vrijwillige terugloop hebben we nooit eerder meegemaakt. Of het echt zal gaan zoals Bricker en Ibbitson verwachten, dat zal de toekomst leren. Maar dat het zo zou *kunnen lopen*, is door dit boek een stuk plausibeler gemaakt. X

Een beter klimaat begint bij de EU

De Europese Unie kan veel doen om de uitstoot van CO₂ en andere gassen die klimaatverandering veroorzaken, aanzienlijk te verminderen. Dat blijkt uit een quickscan die Wetenschappelijk Bureau GroenLinks in de week van de Europese verkiezingen publiceerde.

In de eerste plaats heeft de EU grote invloed op de emissiebronnen van broeikasgassen binnen haar grondgebied. Het gaat om 4,6 gigaton CO₂-equivalenten per jaar, 9 procent van de mondiale uitstoot. Ook een groot aantal emissiebronnen buiten haar grenzen vallen onder invloedssfeer van de EU. Via handelsbeleid, bijvoorbeeld door een CO₂-grensheffing te leggen op importproducten uit landen waar CO₂-uitstoot niet of nauwelijks belast wordt, is de EU bij machte om de uitstoot van deze bronnen te verminderen.

De politieke samenstelling van het parlement werkt door in de Europese wetgeving, ook die op klimaatgebied. De ambities van de fracties in het parlement bij het tegengaan van klimaatverandering lopen sterk uiteen, en daarmee ook hun stemgedrag. Een doortastend EU-klimaatbeleid gericht op een klimaatneutrale economie in 2050 kan dubbel zoveel effect hebben als op grond van de Europese uitstootcijfers te verwachten zou zijn. Een stem op het klimaat bij de afgelopen Europese verkiezingen telde daarmee dubbel. De volledige quickscan is te lezen via www.wetenschappelijkbureaugroenlinks.nl

Ook GroenLinks-Europarlementariër Bas Eickhout onderstreepte in aanloop naar de verkiezingen de grote rol van Europa bij het tegengaan van klimaatverandering. In zijn Klimaatmanifest presenteerde hij tien maatregelen, voorafgegaan door een grondige analyse, waarmee de EU het Verdrag van Parijs kan halen, variërend van het 'Parijs-proof' maken van het handelsbeleid, investeringen in duurzame energie tot eerlijke beprijzing van CO₂-uitstoot.

—Suzanne van den Eynden

Klimaatmanifest. Hoog tijd voor een doorbraak in Europa.
Bas Eickhout
Boom Uitgevers, 2019

Donkere dageraad

De titel 'Verloren land – De zeven stappen van democratie naar dictatuur' heeft een persoonlijke lading. Ece Temelkuran werkte jarenlang als journalist bij diverse media in Turkije en voerde een vlijmscherpe pen, tot ze in 2012 werd ontslagen bij het dagblad Habertürk. Sinds 2016 leeft ze in ballingschap in de Kroatische hoofdstad Zagreb.

'Het persoonlijke is politiek, maar het politieke is ook persoonlijk' is het treffende adagium van het boek. Temelkuran beschrijft de zeven stappen waarmee de Turkse president Recep

Tayyip Erdoğan zijn land van een democratie verandert in een dictatuur. Ze ontleedt de gebeurtenissen glashelder en trekt de les vervolgens breder. De 'politieke waanzin van het opkomend populisme' ervaren we volgens haar allemaal en de 'donkere dageraad'

van Turkije wacht mogelijk ook Frankrijk en Nederland.

Hierbij blijft niets of niemand gespaard. In Temelkuran's ogen zijn Trump- en Erdoğanstemmers geen slachtoffers, maar zijn zij het morele kompas kwijt dat hen vertelt wat goed of fout is. Het slechte is zo gewoon geworden, dat de populistten een nieuwe tijdsgeest hebben weten op te roepen. Eentje waarin 'de banaliteit van het kwaad verandert in het kwaad van de banaliteit.'

In 'Verloren land' is geen ruimte voor mensen die graag de schuld aan een ander geven. Wel voor bewuste burgers die ten behoeve van een betere toekomst hun geweten durven laten spreken.

—Farid Tabarki

Verloren land – de zeven stappen van democratie naar dictatuur
Ece Temelkuran
Uitgeverij Ambo Anthos, 2019

Thema's en data

2 OKTOBER

BETUTTelen OF BEVRIJDEN?

De sociale agenda

16 OKTOBER

GRENZEN AAN DE GROEI

Duurzaamheid, milieu en klimaat

30 OKTOBER

HOKJES BOUWEN OF BUBBELS BREKEN?

Identiteit, diversiteit en inclusie

13 NOVEMBER

BURGERS AAN DE MACHT!

Zeggenschap, zelfbestuur en democratisering

27 NOVEMBER

OVER DE GRENS

GroenLinks op het internationale toneel

LOCATIE

Instituut Cervantes,
Domein 3, 3512 JC Utrecht

TIJD

20.00 - 22.00,
inloop vanaf 19.30

KOSTEN

Normaal tarief

Hele reeks: € 44,95

Losse avond: € 10,-

Gereduceerd tarief*

Hele reeks: € 34,95

Losse avond: € 7,50

*Voor studenten en minder kapitaalkrachtigen. Heeft u helemaal niet de middelen maar wilt u wel graag deelnemen? Geeft u dit dan aan bij uw aanmelding.

Masterclasses Gedachtegoed GroenLinks

Dit jaar vieren GroenLinks en Wetenschappelijk Bureau GroenLinks hun dertigste verjaardag. Hoog tijd om stil te staan bij de vraag wat GroenLinks zo bijzonder maakt. Hoe onderscheidt ons gedachtegoed zich van andere politieke stromingen? Wat is er 'groen' en wat is er 'links' aan de partij? Hoe heeft het gedachtegoed zich ontwikkeld en hoe kijken we naar de toekomst?

Betrokken denkers

Het wetenschappelijk bureau en Hellingproef (het jong wetenschappelijk bureau) organiseren dit najaar een reeks

masterclasses over het gedachtegoed van GroenLinks. Samen met ervaren politici, actieve bestuurders en betrokken denkers gaan we in gesprek over wat groene en linkse politiek eigenlijk onderscheidt.

Heeft u zich net aangesloten bij GroenLinks en wilt u het gedachtegoed leren kennen, of bent u al langer betrokken maar op zoek naar verdieping? Dan mag u deze masterclasses niet missen! X

INFORMATIE EN AANMELDEN:

WWW.WETENSCHAPPELIJKBUREAUGROENLINKS.NL/
MASTERCLASSES

**'Steden moeten meer gaan
lijken op de *Victory Boogie
Woogie* van Mondriaan.'**

*— Daan Zandbelt, Rijksadviseur
voor de fysieke leefomgeving, p. 21*